

TISZTELETKOR

Kornai János:

A gondolat erejével

Rendhagyó önéletrajz

Osiris, Bp., 2005.

426 oldal, 3980 Ft

„ŐSELMENYEK” ES TELJESÍTMENY

Kornai János „rendhagyó” önéletrajza, mely már eddig is számos szép és okos recenzióra ösztönzött barátokat és kutatókat (a legmegragadóbbakat eddig Litván György, Kende Péter, Várhegyi Éva írta), kiváló könyv, méltán sorakozik a szerző tudományos művei mellé. Többek között azért is, mert nemcsak megindító önvallomás, hanem a legautentikusabb útmutató még nem lezárt tudományos életművéhez. Persze az ember rögtön belekóthetne egy kicsit a mű választott címébe, részben a „gondolat erejébe”, de főleg az életrajz „rendhagyó” mivoltába. A könyvre csak akkor áll a gondolat erejének teljes uralma, ha abba – pascali értelemben – beleértjük a morális felelősség erejét is. Kornai nyilván így értelmezi, s ez e sorok íróját, aki sokkal kevésbé következetes úton járt, különösen mélyen érintette. De nem rendhagyó életrajz, hanem nagyon is „rendes” írás. Végül is egy önéletrajz akkor rendes, ha a szerző a legkomolyabb őszinteséggel igyekszik megmutatni önmagát, s ezt Kornai minden sorából érezzük.

Érthető, ha a „megszállott” kutató – aki mindig egy célra, tudománya művelésére összpontosítja energiáit, akár szerénységből vagy szemérmességből, vagy talán éppen nem köznapi, hanem magas igényű hiúságból – mindenekelőtt a teljesítményt mérlegeli, s annak kialakulását, gondolati anyagát tartja elsősorban megörökítésre méltónak. Kornai is ezt teszi. Egy kicsit több „líra” – esetleg egy kissé rövidebb szöveg, rövidebb „névsorolvasás”, de részben a kötetben meglévők mintájára, még részletesebb beszámoló baráti és szellemi kapcsolatairól, tudománya állapotáról, s azokról, akiknek sok segítséget nyújtott, s akiktől maga is segítséget kapott – talán nem ártott volna a műnek.

Kornai rendkívül következetes szerző. Néha, egyegy passzusát olvasva felmerül az emberben: itt még valami hiányzik, valami még rövidre van zárva. De íme, esetleg 100-150 oldallal később megtaláljuk, méghozzá meggyőzően kifejtve azt, amit hiányoltunk. Jó példa erre, ahogyan Marxszal foglalkozik. Emlékezetem szerint négyszer is. Először az 1945

LACKÓ MIKLÓS

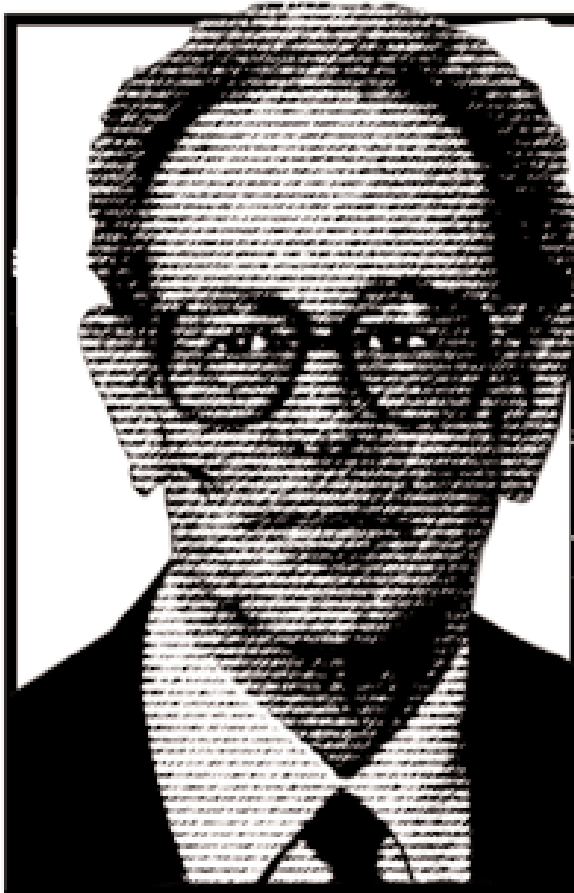
utáni első találkozáskor, amikor *A tőké*t tanulmányozza – s telje-

sen megértem akkori elragadtatását. (Én 1939-ben, az érettségi után hasonló „megvilágosodáson” mentem át, igaz nem *A tőke* volt a kalauzom, hanem egy népszerűsítő szocialista szerző [Rudolf Ábrahám] nem túl vastag könyvét egy éjszaka alatt olvastam el egyre felajzottabban, s hajnalra lelkes híve lettem ennek a rendkívül nagy hatású, később jórészt csalárdnak bizonyuló, zárt eszmekörnek.) Másodszor, amikor kommunista hitében már megrendülve újra előveszi könyveit, s a „gondolat erejével” rádöbben, hogy a megragadóan fölépített gazdasági – és nem csak gazdasági – építmény a szemé előtt kártyavárként omlik össze. Az olvasóban itt felmerül, hogy Marx, szinte hatvan év távolából visszatekintve, mégsem intézhető el ennyivel. De azután, jóval később arról olvashatunk, mily nagy inspirációt merített Kornai *A tőke* módszeréből, például ami a rendszerspecifikus vonások és a rendszerben diszfunkcionálisnak mutató tulajdonságok kutatását illeti. Végül tudományos módszere általános jellemzésekor, az antimarxizmusából jöttányit sem engedő szerző saját *rendszerben* gondolkodása egyik forrásaként Marx „felejtethetlen” hatását nevezi meg. Azt nem tudom, hogy a rohamosan fejlődő modern közgazdasági módszereknek mennyiben került a birtokába. Tudjuk, hogy nem ő volt az első, aki felfigyelt a matematikai módszerek alkalmazásának a fontosságára. Viszont talán az első, aki nálunk e módszereket nem valamely marxista tétel vagy „törvény” igazolására, hanem a reális hazai gazdaság megismerésére és megértésére akarta felhasználni.

Anagy tehetségen, okosságán kívül – a Kornai életrajzát elmélyülten méltató, ugyanakkor bizonyos műfaji kételyeinek is hangot adó Nádas Péter „ősélményeihez” hasonlóan – néhány nagy korai alapélmény határozta meg ezt az életutat. A egyik és az első a család s a korán elveszített – megölt – apa élménye. Kornai abból a meglehetősen szűk, felső középosztályi, zsidó eredetű, de teljesen asszimilálódott,

még hozzá erősen német orientációjú rétegből származott, amely a Horthy-rendszerben is – mondhatjuk: származása ellenére – sokra vitte. Ebben a rétegben számosan a legjobb polgári mintát követték (noha a teljes asszimiláció utáni törekvésükben ők is nyilván ellentmondásos belső konfliktusokba keveredhettek): igen, az életben, ha nagy nehézségek árán is, ki kell tűnni, de – mindenféle dzsentroid vagy akár urbánus „laza” magatartással szemben – a munkateljesítmény nagyságával és minőségével, a megbízhatósággal, a korrektséggel szilárdan magunkba épített eszközeivel, s a kultúra iránti nyitottsággal. Kornai egy helyen – mintegy a „klasszikus” apa-fiú konfliktus utórezdüléseként – arról ír, hogy édesapja, nagy elfoglaltsága miatt, keveset foglalkozott vele, s egyébként sem tanult sokat tőle. De a dolog, tudjuk, nem ezen múlik, hanem a család légkörén. Később, már idős korában, Kornai tudatosítja és velünk is tudatja, hogy bizonyára apjától örökölte szinte neurotikus hajlamát a perfekcionizmusra. Az sem tekinthető véletlennek, hogy legjobb barátai közül többen – így Litván György, Kende Péter – lényegében ugyanebből a közegeből származtak.

Többi „ősélménye” mélyen a politikai életben gyökerezett. 1945: az üldözöttté vált kamasz természetesen „balra tart”, egyszerre éli át az életveszélyből és a megalázottságból való felszabadulás élményét, s talán a gazdagpolgári „bűnösségtől” való elhatárolódás vágyát is. Amikor a *Szabad Néphez* viszik – ebbe a rettenetes pártkatalnába, ahol az ellenőr és a fenyegető Betlen Oszkár volt (ennek nem mond el-lent, hogy ott is talált jó barátokat, de sajnos, árulóvá lett barátot is) –, alig 19 éves, s a Rákosi-rezsimmel való szakítása idején is csak 25-26 esztendő. Milyen fiatal! Számára ez nem mentség, szinte egy életen át vezekel. S hogy a szakítás milyen radikális volt, azt már a közgazdász Kornai korai eredményei is mutatják: az 1956 októbere elején megvédett, mindenki által joggal bátor ellenzékiné tekintett disszertációja, mely – ha még nem kiforrottan is – a szocialista gazdaság egyik lényeges alapvonását bírálta.

Az utolsó nagy korai élmény: 1956 és a forradalmat követő, még „kemény diktatúrás” kádárizmus volt. Erről olvasva magam is meglepődtem: bár nem túl közelről, ismertem Kornait, de azt nem tudtam, hogy ezekben az években mily sok súlyos politikai ügyben vett részt, s főleg, hogy a megtorlás idején mennyire komoly veszélyben volt.

Egyébként már régen megerősödött az a véleményem, hogy bármilyen sok gondot és lelki furdalást okozhatott is a szerzőnek, hogy a közvetlen politika helyett a tudományt választotta, döntése vitatható voltát visszamenőleg sem tudom jelentősnek tekinteni. A kényszerű öncenzúrák ellenére sem, amelyek nyilván érezhetőek például a szovjet uralom és gazdaság szerepének, befolyásának legfőbb jelzésszerű érintésében. Ez a tudományosság távolról sem politikamentes, legfeljebb rejtettebb, de mélyebb s egyre nyíltabban kritikai.

Az egész életmű 1990-ig azon nyugodott, amit a *politikus* és közgazdász Kornai már korán világosan felismert: a létező szocialista gazdaság alapjaiban reformálhatatlan, ugyanakkor meg kell kísérelni kijavítani azt, ami részlegesen javítható benne. Ez a vélemény – noha Kornai egyáltalán nem volt kritikátlan a kapitalizmussal szemben – távol tartotta őt minden, még ellenzéki körökben is fölmerült „harmadikutasságtól”. Ezért tudott a rendszer átalakulásakor azonnal talpra ugrani, hogy koncepciózus programban megfogalmazza a legfontosabb új teendőket.

Erre épült tudományos módszertana is: a rendszerben való gondolkodás elsődlegessége, egyúttal a létező szocialista gazdaság és gyakorlat minél szélesebb, mélyebb és – amennyire csak lehet – konkrét megismerése és kritikája, legfeljebb a kritikát olykor „hazai használatra” javaslatokba burkolva. Az alapálláson és a módszeren túl persze a politikai környezet alakulása erősen befolyásolja az életművet. Egy korai radikális telitalálat után következtek a különböző ágazati részlelmények, majd ki-

terjesztésük a gazdaság mind szélesebb köreire, okulás a közben elszenvedett tudományos „vereségekből”, *A hiányban* már szinte az egész szocialista gazdaság alapjainak kritikája, majd a teljes szocialista politikai-gazdasági rendszer átfogó bemutatása és bírálata.

Ezekben a táguló elemzésekben elsősorban a dolgok szigorúan logikus végiggondolására esett a hangsúly. Jó harminc éve, a Kornaiékkal együtt nyaraló Hanák Péteréket látogattuk meg Balatonalmádiban. Közös fagyalatozásra indultunk. A fagyalatozó előtt elég hosszú sor állt. Kornai várakozás közben elkezdett elmélkedni a sorban állás szerepéről, lélektanáról, s részletesen tudakolta a mi véleményünket is – az egész hosszú séta alatt nem lehetett eltéríteni ettől a témától. (Kornai akkor, emlékezetem szerint, többek között azt emelte ki, hogy a sorban állás rendkívül demokratikus formáció. Feltehetően ez az eset még jóval *A hiány* előtt történt.)

De teljesítménye nem jöhetett volna létre szellemisége intuitív oldala nélkül – ezt bizonyítják sokszor

emlegetett újszerű fogalomalkotásai, a fejlett gazdaságok jelenségeinek találó összevetése a szocializmussal s az ebből levont új, eredeti szempontok.

Mindez összefügg Kornai ama törekvésével, hogy – Magyarországon maradván – teljes erővel beépüljön az eleven európai–amerikai közgazdaságtudományba. Eredményes törekvésének pozitív jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Kornai e téren is az egyik, ha nem a legnagyobb úttörő volt. Joggal kivívott hírnevével, tehetséges tanítványjaival, a vele vitázók vagy egyet nem értők számára is magas mércét állító jelenlétével nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy a néhány komoly szakemberrel mindig rendelkező, egészében azonban régóta, már a Horthy-rendszerben is elmaradott magyar közgazdaságtudomány újra, a réginel magasabb színvonalon „europaizálódjék”. De még tovább is mehetünk: Kornai komoly segítője volt és maradt annak, hogy a magyar politikai kultúrába – az irodalom, a történelem, a jog vagy akár a néprajz mellett – a közgazdasági gondolkodás is beletartozzék. □

A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS

Tudom, hogy én is benne vagyok az általam tárgyként vizsgált világban, része vagyok annak.
(Bourdieu)¹

SZEMELYES KREDÓ ES TUDOMÁNYOS BEVEZETŐ

Kornai János azt írja „rendhagyó önéletrajzának” bevezetőjében: „Tulajdonképpen tudományos igénnyel írott korábbi munkáimat is tanúvallomásnak szántam, letűnő korszakokról adott híradásnak. Azokban minél teljesebb objektivitásra törekedtem. Most elkészültem ezek szubjektív kiegészítésével. [...] Az életrajz műfaja lehetővé teszi számomra, hogy jó néhány kérdésben – köztük etikai, politikai vagy tudományos ügyekben – kifejtsem személyes krédómat. Tudományos igényű, körülhatárolt témájú dolgozataimba ezeket az általános állásfoglalásokat és hitvallásokat nem lehetett volna beszorítani.” (14. old.) Egy pillanatra meglepődtem, amikor ezt olvastam. Kornai Jánosnak eddig sem volt szokása, hogy „személyes krédóját” elhallgassa. Tudományos munkái éppen azzal tűntek ki, hogy rögtön a mű kezdetén „általános állásfoglalásokat és hitvallásokat” is magában foglaló, személyes hangvétellel adott lendületet és súlyt a tárgyalandó problémának.

Tizenöt éve, a *Szocialista rendszer* előszavában arról írt, mennyire „kockázatos vállalkozás” egy letűnőfélben lévő gazdasági-hatalmi rendszerről épp a nagy

KLANICZAY GÁBOR

átalakulások pillanatában adni rendszerező, szintetikus összképet, s ennek megírása mégis hogyan következik korábbi munkásságából, majd így folytatta: „Végül egy személyes megjegyzést kell tennem. Hatvanhárom éves vagyok. Nemzedékem képes és köteles tanúvallomást tenni megfigyeléseiről. Van, aki memoár vagy történetírás formájában számol be; én megmaradnék saját műfajomnál, a szakszerű elemzésnél. Mi már felnőtt fejjel léptünk be a szocializmus korszakába, és négy évtizeden át éltünk benne; a nálunk fiatalabbnak kevesebb a tapasztalatuk. Talán még van annyi aktív év előttünk, amelyben gondosan fel tudjuk dolgozni mindazt, amit átélünk. Ahhoz azonban bizonyára nem vagyunk elég fiatalok, hogy azzal nyugtathassuk meg magunkat: megvárhatjuk, amíg a felkavarodott személyes élmények hordaléka leülepszik. Itt visszakanyarodtam ahhoz a gondolathoz, amellyel az előszót elkezdtem: nincs időm várakozásra; ezt a könyvet *most* kell megírnom és közreadnom.”²

A megközelítőleg ugyanebben az időben írt *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* bevezetőjé-

1 ■ Pierre Bourdieu: *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat, Bp., 2005. 162. old.

2 ■ *A szocialista rendszer*. 25. old.

3 ■ *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. 7–8. old.

4 ■ *Az egészségügy reformjáról*. 16–23. old.

5 ■ *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. V–XVII. old.; ugyanerre a problémára visszatér a *Rendhagyó önéletrajzban*: 286–289. old.

ben is azt hangsúlyozza, hogy „elkerülhetetlenül ki kell lépnie a szigorúan és szűken értelmezett tudományosság köréből”. „Igaz, ebben az írásban is élni szeretnék a tudományos kutatásban megszokott eszközökkel, a logikai érveléssel, a tényekre történő hivatkozással. De nyilvánvaló számomra, hogy írásomból kivilágnak az általam vallott politikai és erkölcsi értékek, személyes csalódásaim, reményeim és hiteim. Olyannyira nem akarom ezt véka alá rejteni, hogy még a tanulmány címe is hangsúlyozza: ez *indulatos* röpirat.”³

Az egészségügy reformjáról 1998-ban megjelentetett könyv is személyes vallomással indul: „Mélyen átérem, mit jelent valamennyiünk számára az egészség és a betegség. Saját élettapasztalatomból is megtanulhattam a leckét. Kétszer feküdtem nehéz műtétek után tízágvas kórteremben budapesti kórházban; ott aztán közelről megismerkedhettem a szocialista egészségüggyel. Egy ízben bevittek egy genfi magánrendelőbe egy utcai baleset után, ahol kínzó fájdalmaim ellenére sem láttak hozzá a kezelésemhez addig, amíg nem tisztázódott, ki fog fizetni érte. Ott a magam bőrén tapasztalhattam meg, mit jelent a »tisztá piac«.” Az önéletrajzi jellegű indítás után a reformjavaslatok előtt pedig az azokat megalapozó kilenc „etikai posztulátum” hosszú taglalása áll.⁴

A leghosszabb személyes bevezetőt abban a több mint tíz nyomtatott oldal terjedelmű előszóban olvashatjuk, amelyet Kornai első, 1956-ban írt könyvének (*A gazdasági vezetés túlzott központosítása*) második kiadása elé készített 1989-ben. Ez az előszó egyébként a mostani „rendhagyó önéletrajz” legfontosabb előfutára: munkáját 33 év elteltével újra a nyilvánosság elé bocsátva, Kornai sorra vette annak legfontosabb állításait, elmagyarázta, milyen történelmi és tudományos helyzetben születtek, és szembeesítette őket azóta szerzett kutatói és élettapasztalattal. Mindezt arra is felhasználta, hogy megkülönböztesse és jellemezze a szocializmuson belüli közgazdasági gondolkodás két fontos típusát: a „naiv reformerét” – első jelentős tudományos művét ebbe a kategóriába sorolta – és a kritikai „társadalomtudományos” kutatóét. Majd felvázolja az utóbbi tevékenységet megalapozó axiómarendszert, amelyre támaszkodva a későbbi időszakokban tevékenykedett.⁵

Félreértés ne essék: ezeknek az idézeteknek a felvonultatása nem arra szolgál, hogy valamiféle önelentmondáson kapjam a szerzőt, még mielőtt egyáltalán szót ejtettem volna önéletrajzáról. Nyilvánvaló, hogy más lehetőséget ad a szubjektív vonatkozások és hitvallások bemutatására egy sok száz oldalas önéletrajz, mint a tudományos művek előszavainak néhány személyes kitétele. Az is igaz, amivel Kornai a *Rendhagyó önéletrajz* bevezetőjét kezdi: „Szemérmes vagyok és eléggé zárkózott, ritkán és keveset beszélek eddig saját életemről” (13. old.) – közeli munkatársaként ezt magam is tanúsíthatom, a könyvben bemutatott életút jelentős részéről, igen fontos szakaszairól sokéves baráti hangulatú együttműködés

után is csak e könyvből értesültem először, valódi szellemi izgalommal és néha őszinte megrendüléssel. A korábbi tudományos művekben előforduló szubjektív megnyilatkozások felidézésével azt kívánom érzékeltetni, hogy Kornai életművében nem előzmények nélküli az önéletrajzi visszatekintés. Számos jel utalt rá, különösen 1989 után, amióta megszűnt a korábbi évtizedek cenzúrárt gyakorló és öncenzúrára kényszerítő világa, hogy ez szinte kikívánczolja a szerzőből, egyszer majd szétfeszíti a bevezető, előszavak szűk kereteit, és önálló életre kel.

A szubjektív visszaemlékezés „önálló élete” korántsem válik külön Kornai tudományos életművétől. Míg korábbi tudományos munkáinak előszavai, bevezetői az intellektuális „Auftakt” mellett személyes indulattal és vallomással nyomatékosították az elvontabb, szárazabb mondanivalójú okfejtéseket, az önéletrajz előszava szaktudományos munkákhoz illő, fegyelmezett és strukturált kiindulópontot kínál az olvasóknak. Mint tudományos műveinek bevezetőiben, itt is céltudatosan jelöli ki vizsgálódásai területét és célkitűzéseit, és következetes fejtegetésekkel instruálja az olvasót, mit *ne* várjon a könyvétől. Pontos tájékoztatást ad az írásmű felépítéséről, még a (kétféle) lábjegyzetelés logikájáról is. „Nem tagadom meg magamban a kutatót akkor sem, amikor memóriát írok” – mondja (16. old.), s ez így is van: „intellektuális önéletrajzot” nyújt, nem „magánéletit”, de még csak nem is „korrajzot”. A személyes és családi körülmények rövid felidézése után azzal foglalkozik, hogyan élte át tudósként és gondolkodóként az elmúlt fél évszázadot.

Egy ilyen szembenézés és számvetés minden emlékiratban és önéletrajzban fontos, de még nem találkoztam olyan visszaemlékezéssel, amelynek írója a feladathoz annyi tudományos ambícióval és történelmi szorgalommal látott volna hozzá, mint Kornai. Hogy érzékeltethesse, milyen kontextusban, milyen élethelyzetben, milyen előfeltevések alapján születtek meg a kor történetét végigkísérő, értékelő (és több ízben befolyásoló) közgazdasági munkái (s hogy ne csak „mai fejjel” fűzze hozzájuk mindazt, amiben már túlhaladt rajtuk), újraolvasta e műveket, a hozzájuk készült jegyzeteket, a róluk megjelent recenziókat, a barátok megőrzött leveleinek vonatkozó kitételeit, és olykor valóságos levéltári kutatásokat is végzett. Az önéletrajzba szisztematikusan beépítette a róla készített titkosszolgálati jelentések, munkahelyi jellemzések, a vele foglalkozó párt dokumentumok anyagát. A történelmi teljesítmény mellett a könyv tudományos értékét az adja, hogy átgondolt, szintetikus egységbe foglalja impozáns életműve legfontosabb könyveit – a maguk életrajzi helyén egy-egy külön fejezetben térve ki értékelésükre. „Sok százra rúg a könyveimről írott recenziók száma. Most szembeesíthető velük saját értékelésem.” (13. old.) Miközben felidézi életútjának különböző pontjain vallott világnézetét, politikai, morális és tudományos állásfoglalásait, „életre szóló döntéseit”,

Kornai nemcsak őszintén – és olykor tépelődve – készített számadást kínál, hanem alaposan végiggondolt, esszészerű elemzéseket is a marxizmus és a közgazdasági elmélet, a politika és a tudomány, a gazdasági reform és a kritikai elemzés, a hazai és a nemzetközi tudományos élet fontos kérdéseiről.

Az önéletrajz bevezetője és angolszász mintára előrehelyezett tartalomjegyzéke felkészíti az olvasót a könyv tudományos célkitűzéseire, és egyféle térképet ad ahhoz, hogy a szerző pontos útmutatásai szerint járjuk végig a 21 fejezetbe foglalt életút fontosabb állomásait, útvonalait és időnkénti zsákutcáit, s az ő kommentárja, értelmezése fényben vegyük szemügyre egy-egy útszakasz tudományos alkotásait, morális-világnézeti kérdésfeltevéseit és döntéseit.

TORTENELEM

„Nem vagyok Marcel Proust vagy Esterházy Péter. Nem tudom jól lefesteni, s ezért meg sem próbálom érzékeltetni gyermekkorom világát [...] nincs szépírói vénám ahhoz, hogy mindezt szavakkal közvetítem önéletrajzom olvasóihoz. Inkább megmaradok saját műfajomnál, a körülöttem levő világ leírásánál és elemzésénél.” (21. old.) Tipikus „kornais” kezdés, újra arra figyelmeztet, mit *ne várjon* tőle az olvasó, milyen tudatosan vállalt (vagy felismert) korlátok között fogja kifejtteni mondanivalóját. Hadd írjam körül én is ugyanebben a hangnemben recenzensi feladataimat: egy könyvkritika nem mesélheti el, s még csak nem is foglalhatja össze mindazt, amit a könyv bemutat, ezúttal azt, hogyan élte meg Kornai az elmúlt évszázad fordulatoktól, viszontagságoktól, világmegváltó reményektől és tragédiáktól tagolt történelmét. Ennek megismeréséhez el kell olvasni magát a könyvet, mely izgalmas, olykor lebilincselő olvasmány. Itt csupán azt szeretném néhány példán érzékeltetni, *hogyan* beszél Kornai erről a történelemlről, milyen a személyes viszonya hozzá, s az én viszonyom az ő viszonyához.

A hűszordalas kezdő fejezet a „családról, ifjúságról” kirajzolja az egész könyvben érvényesülő modellt: Kornai folyamatos vitában áll az általa bemutatott tények leegyszerűsítő értelmezésével. Meghatározó gyermekkori élménye családja polgári jóléte, majd életveszélybe kerülése a hitleri fasizmus idején. Ez mégsem állította szembe a németességgel: apja, Kornhauser Pál, a magyarországi német vállalatok jogtanácsosaként dolgozó zsidó ügyvéd fiát a budapesti Német Birodalmi Iskolába járattja. Kornai fontosnak tartja, hogy mondjon néhány jó szót róluk: „Abban a nyolc évben, amit ott töltöttem, nem halottam egyetlen antiszemita hangot sem.” (28. old.) Szívszorító olvasni száraz beszámolóját a vészkorszakról: apja Auschwitzban, bátyja munkaszolgálatosként a Don-kanyarban leli halálát, anyja és két másik testvére bujkálva vészeli át 1944–45-öt. Kornai történetében azonban nemcsak a szörnyűségek krónikáját olvashatjuk, hanem elismerő, köszönet-

mondó szavait is: „nem hagyott benne rossz emléket”, amikor sárga csillaggal a mellén fizikai munkára kényszerült a Nagybátony–Újlaki Téglagyárban, sőt tetszett neki az ottani „patriarchális viszony”, az embereket „őszintén tisztelte nehéz életükért és hangzatos szavak nélküli természetes emberségükért” (34. old.). Megmenekülésében – sikeres kikerülésében egy „halálmenetből” – nagy szerepe volt a Raoul Wallenberg ismert mentőakciója keretén belül szerzett „Schutzbrief”-nek – erről a nyilvánosság előtt először a Collegium Budapest Wallenberg-vendegházának megnyitásán beszélt 2001-ben. Kevésbé köztudott a szerzetesrendek jelentős szerepe a zsidók bűjtetésében: Kornai hálás hangon írja le, hogyan járult hozzá megmeneküléséhez a budapesti jezsuita rendház.

Az életút következő négy fejezete XX. századi történelmünk meghatározó szakaszához kapcsolódik: Kornai leírja, „hogyan lett kommunista”, hogyan tevékenykedett a *Szabad Nép* szerkesztőségében, hogyan ábrándult ki a kommunizmusból, s került szembe, majd konfliktusba fiatalokora választott világnézetével és politikai rendszerével 1953 után. Az őszinte számvetés, a felmentő érvektől mentes, de a magyarázatról nem lemondó „megértés” pontos és a történész számára hasznos képet ad arról, mennyiben tekinthető mindez „reakciónak 1944 traumájára” (de arra is, mennyire torz és elhibázott „a zsidóság és a kommunista pártban kifejtett vezető szerep közti kapcsolat rasszista magyarázata” – 43. old.). Tanulságos az a tipológia, amelyet a kommunista párthoz tartozás öt fokozatáról ad (42. old.), ahogy szól lelkesedéséről, amit a Marx műveivel, mindekelőtt *A tőkével*, valamint Lukács György munkásságával történő megismerkedés váltott ki belőle. Felidézi ezt a „generációs” élményt, amelyben hasonló utat bejártó barátaival (például Kende Péterrel) osztozott, s megemlíti a kommunista mozgalomban sokak számára „karizmatikusnak” tűnő egyéni ségeket, mint amilyen Révai József volt.

A legizgalmasabb azonban számomra, ahogyan azt a „kognitív disszonanciát”, azt a sajátos vakságot írja le, amellyel a kifejlődőben levő, majd egész gondolkodását átható kommunista meggyőződés jegyében „szemet hunyt” előbb a szovjet megszálló hadsereg általa is tapasztalt rablásai, erőszakoskodásai felett, majd ahogy a *Szabad Nép* szerkesztőségében felívelő pályafutása során hosszú ideig „alvajáróként” nem vette tudomásul az 1949 táján már bőségesen tudott visszasságokat, nem akadt fenn a Rajk-per idején és a későbbiekben zajló letartóztatásokon és leváltásokon, s végül ahogy hosszú ideig magyarázni, menteni próbálta az általa a *Szabad Nép*-ben rendszeresen elem-

6 ■ Rév István: *Amnesia: The Revised Framework of Hungarian History. Budapest Review of Books*, 4 (1994), 2–10. old.

7 ■ Mint a *Rendhagyó önéletrajz* előszavában Kornai elmondja, épp az ezzel kapcsolatos morális megfontolások miatt vette el, hogy a „*Megérteni...*” címet adja visszaemlékezéseinek (14. old.).

zett kommunista tervgazdaság nyilvánvaló hibáit. Litván György a könyvről megjelentetett kritikájában (*Élet és irodalom*, 2005. április 29.) – némi baráti maliciával – ezt úgy magyarázta, hogy „Kornai rendkívül jóindulatú ember”. Ebben is lehet igazság, nyilván voltak pályatársak, akiknek szeméről hamarabb hullt le a hályog. Kornai leírásában azonban épp a kíméletlenül pontos látélet fogott meg. Látélete arról, hogyan következhetett be egy egész nemzedék életében ez a tragikus tévedés, nem nélkülözi a tisztességes erkölcsi számadást, de visszautasítja a manapság dívó új sztereotípiákat, amelyek csupán a bosszút, a cinikus hatalomvágyat vagy az irracionális elvakultságot látják azokban, akik 1945 után a kommunista mozgalomhoz csatlakoztak. Sokan vagyunk, akiknek szükségünk van ezekre a történelmi vallomásokra, hogy megérthessük szüleink életútját.

A megértéshez igen fontos annak bemutatása is, hogyan történt „az ébredés”, hogyan rombolódott le Nagy Imre 1953-as fellépése után viharos gyorsasággal a kommunista meggyőződés erkölcsi és intellektuális fundamentuma, hogyan vezettek el a tisztázó viták az „első parancsmegtagadáshoz”, majd a nyílt lázadáshoz és a marxi politikai gazdaságtannal való szakításhoz. Hogy ki, milyen érvek mentén, milyen gyorsan és milyen végeredménnyel ment vagy sodródott végig ezen az úton, az a közelmúlt politikai és intellektuális történelmének kulcskérdése. Az 1955-ben a *Szabad Nép* szerkesztőségéből eltávolított, de szerencséjére (és szerencsénkre) „a tudományos kutatás szférájába”, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetébe áthelyezett Kornai kutatói pályájának kezdete, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című disszertációjának 1955–56-os megszületése pedig alapvető fontosságú tudománytörténeti beszámoló szakmai munkásságának és a szocializmus közgazdaságtudományi elemzésének kiindulópontjairól.

Az ezt követő néhány év – 1956 „és ami utána következett” – a felnőttkor meghatározó jelentőségű szakasza, „élete legzaklatottabb korszaka”. Érdemes erről őt idézni: „Ha filmrendezőként próbálnám értékelteni, hogyan zajlott az életem, akkor változtatva villantanék fel különböző képeket. Szorongással tele készülök fel gondolatban arra, hogy kihallgatnak a Gyorskocsi utcában. Ülök az íróasztal mellett és szorgalmasan jegyzetelem Samuelson elméleti könyvét. Izgalommal várom a klinika folyosóján, hogy második gyerekünk megszülessen, és megjelenik a nővér a jó hírrel: egészséges fiú. Barátaimmal sustorgunk az intézetben: most folytatja a párt által kiküldött bizottság a felülvizsgálatot, amelyet tisztogatás követ majd. Örömteli hír: megérkezik a *Túlzott központosítás* kefelevonata. Döbbenetes hír: letartóztatások a legközelebbi barátaim köréből. Szakszerű beszélgetés egy textilipari gyári vezetővel. És így tovább; sorra követhetnék egymást a félelmetes és a megnyugtató, a boldog és az elkeseredett, a tanulságos és a groteszk képek.” (117–118. old.)

Ebben a fejezetben az emlékezet és a kutatás által felidézett „nagybetűs” Történelem és a „kisbetűs”, személyes történelem szinte átlényegíti az „intellektuális önéletrajzot”. S a kép, amely kibontakozik, nemcsak az ő életművének megértéséhez fontos, hanem a történettudomány egyik legfontosabb napirenden lévő feladatának végiggondolásához is. Az 1990-es évek elején megfigyelhető történelmi amnézia,⁶ az évezredforduló idején a közbeszédet hatalmába ejtő fekete-fehér látásmód, „kommunistázás” vagy éppenséggel a számos visszaemlékezésben, történelmi interjúban megfigyelhető felmentő „megértés”⁷ szakaszai után elérkezett az ideje, hogy szembenézzünk a kor életének teljességével, melyben, mint minden korban, keveredtek erények és bűnök, örömfélelmek és tragédiák, felemelő és alávaló megnyilvánulások.

Kornai nem volt ugyan központi szereplője 1956-nak, de részt vett Nagy Imre kormányprogramjának kidolgozásában, a *Magyar Szabadság* című lap megalapításában, s az 1956 utáni megtorlások idején ezért ő is a „börtön árnyékába” került. Közeli barátai közül volt, aki emigrált (például Kende Péter), mások börtönbe kerültek (például Gimes Miklós, Lócsei Pál, Litván György), s ő is számos kihallgatásnak, zaklatásnak volt kitéve, különösen Fekete Sándor *Hungaricus* álnéven írt tanulmányának külföldre juttatásában játszott szerepe miatt. Noha végül nem került börtönbe, pártutasításra munkahelyéről, a Közgazdaságtudományi Intézetből Nagy Andrással együtt eltávolították, meghagyva azonban a lehetőséget, hogy kutatómunkáját a félreeső Textilipari Kutató Intézetben folytathassa.

Azt ígértem, elsősorban Kornai történeti leírásának „hogyan”-jával foglalkozom. Az 56 körüli események leírásában engem az ragadott meg, milyen váratlanul érte őt a forradalom, s miközben lelkesítették a kibontakozó események, mennyire felkészületlenül érezte magát a tőle várt közgazdasági program megalkotására – egyenesen „szakmai és politikai kudarcnak” értékeli akkori kísérletét (114. old.). Hiteles beszámolót kapunk arról, hogy a forradalom hevében is milyen dilemmák között vergődtek a gondolkodó emberek, majd a kétségeket hogyan fokozta olykor az elviselhetetlenségig a szorongás és a félelem az 1957 és 1959 közötti megtorlások, kihallgatások, politikai-szakmai meghurcoltatások idején. Őszintén bemutatja azt is, hogy ebben a helyzetben olykor megszégyenítő méricskélésre kényszerült, például „felső utasításra” el kellett határolódnia a *Túlzott központosításra* Párizsban dicséző hangon hivatkozó barátjától, Kende Pétertől. „Nyomasztó és lealacsonyító érzés volt engedni a presszióknak” – írja (140. old.).

Emberré próbáló évek voltak ezek: Kornainak elsősorban saját elveibe vetett hite, közgazdasági kutatómunkája s ahhoz kapcsolódó önképzési programja („Az én egyetemem” – 134–144. old.) adott támaszt. Fontos volt a barátok, küzdőtársak szolidari-

tása is. A korról alkotott történelmi kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy üldözött „56-os” baráti társasága 1957-ben szilveszteri kabarét rendezett Hanák Péter lakásán, egyesek leendő „szibériai rabokként” mókáztak – mindez a titkosrendőrség figyelmét sem kerülte el, s nem is maradtak el a következmények (132–133. old.). Kornai önéletírása ebben a fejezetben a legirodalmibb: a szenvedélyes vallomások és higgadt elemzéseket vegyítő személyes beszámolórt kordokumentumok, kihallgatási jegyzőkönyvek, titkosszolgálati iratok, egykori résztvevők „oral history” formájában lejegyzett visszaemlékezései és a saját kérdezősködései során nyert információk ellenpontosítják.

E sorsfordulók juttatták el új, „életre szóló döntéseikhez”. Miközben úgy határozott, hogy nem emigrál, azt is eldöntötte, hogy végleg szakít a marxizmussal, a kommunista párttal, és nem a politika (akár az illegális ellenzéki politika), hanem kizárólag a tudomány területén kíván működni, méghozzá elsősorban nemzetközi szinten, „a nyugati közgazdászszakma részeként”. Most meglehetősen állapítja meg, hogy az azóta eltelt negyvenöt év igazolta e döntések helyességét, amelyekhez maradéktalanul tartotta magát, a „légy hű önmagadhoz” erkölcsi parancsa jegyében (144. old.).

Mindezek után a Kádár-korszak történelméről már nem kapunk olyan intenzív képet, mint a korábbiakról. Igaz, itt is olvasható néhány megdöbbentő epizód arról, hogy az 1963-as „politikai liberalizálódás” ellenére hogyan élt tovább a rendőrállam: hogyan jelentettek róla egyes barátai, kollégái a titkosszolgálatnak (175–180. old.), s hogyan keveredett majdnem egy ellene indítandó „konstruált perbe” egy Magyarországra látogató amerikai kolléga miatt, akire rá akarták fogni, hogy CIA-ügynök (183–187. old.). A hatvanas–hetvenes évekről adott beszámoló azonban az egyre látványosabb eredményekhez vezető tudományos kutatás, a születő művek fogadtatása, a magyar és a nemzetközi tudományos életben betöltött újabb és újabb pozíciók határozzák meg. Igaz, szó esik a kor közgazdasági szempontból legfontosabb történeti eseményéről, az „új gazdasági mechanizmus” bevezetéséről és a piacorientált „reform-közgazdaságtan” törekvéseiről (amelyeket Kornai „barátságos, távolságtartó kritikával” szemlélte – 281–298. old.). 1968 azonban – az a vízvonal, amely például az én generációm számára az egyik legmeghatározóbb történelmi fordulópont volt – szinte meg sem említtetik könyvében (a diákmozgalmak és az ellenkultúra „nyugati” hatványolca egyáltalán nem, a kelet-európai „emberarcú szocializmus” törekvéseinek elbukása pedig csak érintőlegesen – 297. old.). A késő szocializmus legjelentősebb megrázkódtatását okozó 1981–82-es lengyelországi Szolidaritás mozgalom és vezetője, Lech Wałęsa neve is csak akkor bukkan fel a könyvben, amikor az 1989-es új sorsfordulóról beszél. Lehet persze, hogy épp az 1956-os tapasztalatok az ő generációját eleve

szkeptikusabbá tették a „prágai tavasz”, majd a lengyel Szolidaritás demokratikus átalakuláshoz fűzött reményeivel szemben, a nyugati „újbaloldal” reformmarxizmusában inkább csak veszedelmes tévedést láttak, az ifjúsági ellenkultúra kaotikus lázongásától pedig idegenkedtek – mindenestre nagyon érdekes lett volna, ha épp erre, a kelet-európai „ellenzékiek” körében meghatározó szembenállásra részletesebben kitér a könyvben.

Kornai nem emigrált az 1956 utáni megtorlások nyomán, de az ekkor választott magyarországi-nemzetközi tudósi életpálya egyféle sziget, ha tetszik, „elefántcsonttornyot” jelentett a számára. A továbbra is eseménydús „intellektuális önéletrajz” a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évtizedeket nem „történelemként”, hanem a hosszan tartó stagnálás állóvízeként mutatja be, amit csupán a magánélet beszámoló színeztet, például a maszkvilágról és a hiánygazdaságról a saját lakásának építése közben szerzett élmények (243–245. old.). Elbeszélésében nincs sok nyoma annak, hogy ez a korszak a politikában, a szélesebb kultúrában ugyanúgy, mint a tudományos életben az újító törekvések, a rendszer kereteit tágitó, fellazító kezdeményezések, a burkoltabb vagy nyíltabb ellenzéki fellépések sorával jelentős átalakulást hajtott végre, egy látható és mérhető evolúciót, mely hozzájárult a rendszer hirtelen széteséséhez. (Lehet persze, hogy ő nem így élte meg, s utólag sem így látja ezeket az évtizedeket.)

A történelem Kornai könyvében csak 1989-ben lendül újra mozgásba, az új „sorsforduló”, a szocialista rendszer összeomlása pillanatában. Tanulságos, milyen régi és új dilemmák stambavételére készítette Kornait a rendszerváltás mindenki számára váratlan gyorsasággal bekövetkező eseményora. A politika világtól való több évtizedes távolságtartás után újra kellett gondolnia: továbbra is ragaszkodjon-e 1956 utáni elhatározásához.

TUDOMÁNY ES POLITIKA

Ez a szembeállítás végighúzódik a rendhagyó önéletrajzon, talán a legfontosabb világnézeti és morális probléma, amelyre Kornai szinte fejezetenként visszatér. Miután eltávolításával a *Szabad Néptől* 1955-ben lezárult politikai-közéleti tevékenységének első szakasza, és tudományos kutatómunkába kezdett, először 1956-ban vetődött fel számára újra a kérdés: „Hol a határ a »politika« és a »tudomány« között az én esetemben?” (109. old.) A szocialista rendszert kritikusán vizsgáló s a marxizmust általánosan szinten is bírálni kezdő közgazdász barátai nyilvános szerepvállalásra biztatták, nagyon számítottak tanácsaira. Mégis úgy döntött, hogy nem ad elő a Petőfi-körben. „Mint *hallgatót*, mágnesként vonzott az összejövetelek lég-

8 ■ Max Weber: A tudomány mint hivatás. In: Max Weber: *Tanulmányok*. Ford. Erdélyi Agnes és Wessely Anna. Osiris, Bp., 1998., 144–145. old.

köre. Mint potenciális *előadó*, úgy éreztem akkor, ez nem igazán az én »műfajom« (109. old.) A kibontakozó forradalom drámai pillanatában félretette ugyan korábbi elhatározását, és tervezetet készített a Nagy Imre-kormány gazdasági programjához, de néhány napos munka után arra a következtetésre jutott: „nem rendelkezem azokkal az ismeretekkel, amelyek megalapozták volna az új politikai realitás kívánalmait kielégítő programkészítói munkát”, s közölte az őt felkérő Donáth Ferencsel, hogy nem tud részt venni a munkában (114. old.). Hasonló módon utasította vissza azokat a felkéréseket, amelyek újságírói szerepvállalásra ösztönözték a *Magyar Szabadságnál*, a *Népszabadságnál* és a Rádiónál. Visszahúzódása nem kímélte meg attól, hogy a megkorlátozások idején ne induljon ellene is vizsgálatok sora.

Elmondható, hogy Kornai mint tudós tulajdonképp már az 1956-os forradalom idején is ugyanazon elvek szerint alakította a politikához való viszonyát, mint amelyeket később egyértelműen érvényesíteni próbált. Távol tartotta magát a közvetlen politikai szerepvállalástól, ám korántsem a hajdan Max Weber által megfogalmazott „értékmentesség” – a „politika nem való az egyetemi előadótermekbe” – elve jegyében.⁸ Kornai tudományos problémafelvetésének és kutatási eredményeinek érzékelhető és gyakran ki is mondott politikai mondandója volt. Visszaemlékezéseiben is többször kiemeli, hogy a maga részéről kritikus tanulmányaival, könyveivel kívánt hozzájárulni a szocialista rendszer megváltoztatásához.

Hasonló gondolatok járhattak a hatvanas évek reformközgazdaszai – például a könyvben név szerint említett Liska Tibor vagy Antal László (288–289. old.) – fejében is, ők is tudományos munkáikkal próbálták hatni a gazdaságpolitika alakulására. Kornai azonban alapvetően más utat járt, ezért épp rólok szólva fogalmaz meg egy újabb lényeges megfontolást a politikától történő elhatárolódásáról: élesen megkülönbözteti a közéleti érdeklődésű tudósok politikai döntéseket hozó vagy azokat befolyásolni akaró „aktivista” és a rendszert kívülről szemlélő „kritikai-tudományos” megközelítést, s magát az utóbbival jellemzi (285. old.).

Érdeemes közelebről megnézni, hogyan értékelt a két fél ezt a vitát. Kornai idéz abból az interjúból, amelyben az Oral History Archivum számára Liska Tibor elmesélte azt a „szellemi bokszmeccset”, amelyre a hatvanas években „kihívta” Kornait. Vita-partnere előadásáról Liska a következő csipős bírálatot fogalmazta meg: „Olyanfajta tudóskodás ez, amelyik azt nézi, hogy pontosan meddig ér a szar, és milyen szar, és nem azt, hogyan lehet ebből kimászni. Ami alapvető különbség, mert ha valaki a szart akarja elemezni, és azt akarja méricskélni, hogy nyakig ér-e, vagy már befolyik-e a számon, és a szemembe folyik-e és marja-e is azt – az egészen másfajta hozzáállás, mint az, amelyik azt mondja: teljesen mindegy, hogy meddig ér, csak gyorsan ki kell belőle mászni.” (289. old.) Kornai visszamenőleg

némi kesergéssel jegyzi meg, hogy nem jutott eszébe semmilyen „éles és szellemes jó riposzt”, hogy „az ilyen párviadal sohasem volt erős oldala”. Ugyanakkor jól látható, hogy épp ebben a kétféle magatartásmódban választható külön, Max Weberrel szólva, a politika és a tudomány „mint hivatás”.

A politikától történő távolmaradás hosszú távú döntésén túl Kornai két további okból sem csatlakozott az „aktivista” reformközgazdászokhoz, akik egyébként nem utolsósorban az ő *Túlzott központosítás* című könyvének gondolataira támaszkodtak. Az egyik az volt, hogy semmiféle együttműködést nem akart vállalni az 56-ot vérbe fojtó, majd a hatvanas években az országgal kibékülni próbáló Kádár-kormányzat képviselőivel. A másik ok tartalmi: utópiának, „téves, hiú reménynek”, félrevezető, „zavaros álmoképnak” (287–289. old.) tartotta a reform-közgazdaságtan üzenetét, miszerint a szocialista rendszer „megjavítható” volna a javasolt változtatásokkal, melyek fokozatosan elvezetnek majd a piacgazdasághoz. Nem hitt ebben – „reformfanyalgó” álláspontja (e terminust Laki Mihálytól kölcsönzi) azonban nem tette „ellendrukkerré”. Fontosnak tartja hangoztatni, maga is örült a rendszer bármiféle liberalizálódásának. Majd hozzáteszi: a korban többféle politikai és tudományos magatartástípus volt „erkölcsileg elfogadható”, nemcsak az övé, a tartalmi kérdésben viszont az utókor az ő ítéletét igazolta.

Hasonlóan viszonyult a hetvenes években felbukkanó „ellenzéki” megnyilvánulásokhoz is. Tartotta magát 56 utáni elhatározásához: a szocializmust és a marxizmust elítélő meggyőződése ellenére nem vesz részt illegális politikai megmozdulásokban, tiltakozásokban, szamizdat-publikációkban. Ennek jegyében 1980-ban visszautasította Donáth Ferenc felkérését, hogy írjon tanulmányt a szerveződő *Bibó Emlékkönyvbe* (262. old.). Önéletrajzában most komolyan, hosszan mérlegeli, helyes volt-e ez az elzárkózás, amely a nyolcvanas években még többször megismétlődött. Leírja, milyen „fájdalmas öncsonkítás-ként” élte meg az öncenzúra kényszerét, s mennyire irigyelte, hogy az illegálisan publikáló megírhatták mindazt, „amit akkor ők *teljes igazságnak* éreztek”, hogy milyen „kínos, fájdalmas élmény” „nemet mondani egy barátinak, akivel a politikai célok tekintetében azonos hullámhosszon vagyunk” (263. old.). Ugyanakkor bevallja, a magyar és nemzetközi tudományos életben ekkorra megszerzett pozícióját nem akarta feláldozni e tiltakozó megmozdulások miatt. Nem az újabb meghurcoltatásoktól félve, hanem saját stratégiai céljai iránti következetességből. Meg volt győződve arról, hogy az ő hozzájárulása „a rendszer eróziójához” kritikai közgazdaságtana, mindenekelőtt *A hiány*, mely „segített abban, hogy más szemmel nézzenek a szocialista rendszerre” (260. old.). Amikor most e könyv magyarországi és nemzetközi hatását elemzi (259–262. old.), jól látható, hogy legjelentősebb politikai tettének azt a rendkívüli hatást tartja, amit *A hiány* a magyar és a kelet-

európai közgazdászokra gyakorolt. Teljesülhetett ambíciója: olyan tudományos munkát készített, melynek – akár kimondatlan – végkövetkeztetései legalább olyan politikai hatást fejtettek ki, mint egy harcias ellenzéki megmozdulás vagy egy bátor szamizdat-kiadvány.

KORNAI JÁNOS HIVATKOZOTT ÍRÁSAI

A GAZDASÁGI VEZETES TÚLZOTT KOZPONTOSÍTÁSA Közgazdasági és Jogi, Bp., 1957.; második kiadás: uo. 1990.

Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést? *Közgazdasági Szemle*, 1958

Kétszintű tervezés: Játékelméleti modell és iteratív számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására. (Társszerző: Lipták Tamás). *MTA Matematikai Kutató Intézetének Közleményei*, 1962. 7. kötet, B sorozat, 4. szám, 577–621. old.

ANTI-EQUILIBRIUM
Közgazdasági és Jogi, Bp., 1971.

ERŐLTETETT VAGY HARMONIKUS NOVEKEDES
Akadémiai, Bp., 1972.

A HIÁNY
Közgazdasági és Jogi, Bp., 1980.

Hatékonyság és szocialista erkölcs
Valóság, 23 (1980) 5. szám, 13-21. old.

A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól
Gazdaság, 16 (1982), 3. szám, 5-35. old.

ELLENTMONDÁSOK ES DILEMMÁK
Magvető, Bp., 1983.

A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. I-II. rész. *Gazdaság*, 21 (1987), 2. és 3. szám, 5-46. old.

A „tudomány vagy politika” kérdéséhez visszatér az 1989-es „sorsforduló” nyomán kialakult új helyzet leírásában. Akkor hosszú vívódás után úgy döntött, „nem hajt végre lényeges pályamódosítást”, nem lesz belőle ismét politikus, nem lép be egyik alakuló pártba sem (353. old.). Érdekes olvasni az 1991-ben, illetve 1992-ben Kis Jánosnak vagy Orbán Viktornak írt leveleiből való idézeteket: udvariasan elutasította a felkérést, hogy bekapcsolódjék az SZDSZ vagy a Fidesz gazdasági programjának kidolgozásába. Annyt mindenesetre változtatott korábbi alapállá-

sán, hogy a maga módján, a gazdaságpolitika alternatíváit kritikusan bemutató új írásaival nemcsak a szakmát és a nagyközönséget, hanem a politikusokat is befolyásolni próbálta – tehát az új politikai helyzetben ahhoz hasonló magatartást vett fel, amelyet korábban „aktivistának” minősített, és némiképp el is utasított. Ebben a szellemben tartotta a közgazdász szakma képviselőinek 1989 augusztusában nagy sikerű előadását, amelyből hamarosan egy hosszabb írásmű, *Indulatos röpirat* (1989) lett – a „Kornai-bomba”, ahogy Tamás Gáspár Miklós nevezte. Néhány évvel később a *Népszabadságban* fontos cikksorozatban állt ki a „stabilizációs műtét” mellett.

A rendszerváltást követő években azonban a letűnt kor összefoglaló tudományos elemzésére fordította energiáit legjavát: korábbi elemzéseire, mindenekelőtt *A hiányra* és a nyolcvanas évek második felében a Harvardon tartott előadásainak anyagára támaszkodva, 1989 és 1991 között megírta szintetikus művét, *A szocialista rendszert*. De nem csatlakozik egyik politikai táborhoz akkor sem, amikor Surányi György felkérésére a Jegybanktanács tagja lesz (1995–2001). Ebben a fontos politikai pozícióban is arra törekedett, hogy „a politikai világ független gondolkodású embert lásson benne, akit nem politikai kötöttségek kormányoznak, hanem a szakmai és erkölcsi lelkiismeret”, és büszke volt arra, hogy két egymást követő ciklusban a két szemben álló parlamenti oldal jelöltjeként s a különböző pártok képviselőinek egyhangú szavazatával kapta meg ezt a megbízatást (384. old.).

Kornai János legfontosabb új vállalkozása 1989 után nem a politikához, hanem a tudomány világához kötődött. Fontos része volt egy Princetoni mintájú Institute for Advanced Study, a Collegium Budapest megalapításában, és az elmúlt másfél évtizedben amerikai professzori állása mellett ez az új, budapesti nemzetközi kutatóközpont lett legfontosabb „szakmai bázisa”, ahol több kutatócsoportot is szervezett a poszt-szocialista átmenet közgazdasági és politikatudományi vizsgálatára (legutóbb, 2002–2003-ban *Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet tükrében* címmel). Kézenfekvő, hogy ezen a ponton térjek át Kornai *Önéletrajzá*nak utolsó tárgyalni kívánt kérdésére: milyen képet kapunk a magyar és a nemzetközi tudományos világ viszonyáról, milyen megszívlelendő tanulságok adódnak részletesen bemutatott szakmai pályafutásából.

MAGYARORSZÁG ES A NEMZETKOZI TUDOMÁNYOS VILÁG

Ez a tematika azért bír különleges érdekességgel Kornai *Önéletrajzá*ban, mert kevés olyan magyar tudós akad, aki egész pályafutása során ilyen sok gondot fordított arra, hogy – a korlátozó körülményeket legyőzve – minden tudományos eredményét a nemzetközi porondon is megmérse, „kilépjen a kelet-európai beltenyészetből” (263. old.). Ennek köszönheti, hogy számos külföldi (Cambridge-be, Stock-

holmba, Princetonba, Stanfordba szóló) meghívás és állásajánlat nyomán húsz esztendőre a Harvard Egyetem professzora lett. Kevesen számolhatnak be olyan széles körű tapasztalatok alapján a nemzetközi tudományos élet intézményrendszeréről, normáiról, habitusairól, mint ő. Ugyanakkor munkaidejét megsztotta a Harvard és a magyarországi kutatóintézetek (a Közgazdaságtudományi Intézet, majd 1992-től a Collegium Budapest) között, s folyamatosan részt vett a hazai tudományos életben is.

Ez a „kétlakiság” manapság már nem nagyon különleges, sokan igyekeznek megszervezni maguknak. Kornai könyve azonban egy olyan történelmi időszakot mutat be, amikor ez lényegesen nehezebb volt mind intellektuális, mind politikai, mind anyagi okokból, s amikor a két világ közötti óriási kontraszt sajátos problémákat vetett fel. Tanulságos, hogy Kornai már az ötvenes évek végétől kezdve szisztematikus önképzéssel érte el, hogy a „nemzetközi tudományos élet részévé váljon”. Ennek alapfeltétele volt a sok olvasmány, a fáradhatatlan önművelés, a megismerkedés a modern közgazdaságtan „nagy neveinek” (Arrow, Hayek, Hicks, Lange, Samuelson, Tinbergen és mások) munkásságával, hogy megértse az aktuális kérdésvetéseket, majd bekapcsolódhasson a napirenden levő vitákba. Nagyon fontos felismerés volt, hogy a két világban nem szabad „kétféle arcot” mutatni, nemcsak a Magyarországról küldött esetleges besúgók vagy az ettől függetlenül is elvárható morális önazonosság miatt, hanem azon alapelv jegyében sem, hogy minden tudományos elemzés egyformán szóljon a szűkebb és a szélesebb tudományos világnak. A hiteles helyismeretnek a legkorszerűbb elméletekkel kell párosulnia (183. old.). A könyv a továbbiakban részletes képet ad a nemzetközi szakma fontosabb intézményeiről, tekintélyeiről és gurujairól, a különböző európai és amerikai központok jellegzetes hangulatáról.

Önálló, fontos kérdés, hogyan viszonyuljon a nemzetközi tudományosságba a „perifériáról” bekapcsolódó tudós a *mainstream*, a „főáramlat” uralgó nézeteihez. Van, aki azzal fut be gyors karriert, hogy jó helyzetfelismeréssel meglovagolja a legújabb hullámot, s annak lendületével kerül egy csapásra a világ élvonalába. Van, aki épp ellenkezőleg, a kívülálló próféta pozíciójából, a radikális kritikából, a másságból kovácsol tőkét. Ennek egy sajátos formája lehetett a nemzetközi vitákhoz a szocialista országokból, de a „nyugati” paradigmák ismeretében hozzászóló kritika. Kornai mindkettőt kipróbálta, majd egy saját, eredeti megoldást választott.

Beszámol arról, hogy amikor „magántanulóként” megismerte a szocialista tervezés mindenféle formájáról lesújtó kritikát kifejtő Hayek írásait, „nem sok hiányzott ahhoz, hogy a neoklasszikus irányzat hívének minősítse magát” (136. old.). Ezután – részben az 1956 utáni helyzet szorításában – egy „politikamentes” megközelítéssel, a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásával kezdett foglalkozni (162–

163. old.), és nem volt ellenére, hogy a kétszintű tervezés racionalitásáról Lipták Tamással megfogalmazott matematikai modell illeszkedett a „neoklasszikus főáramlat” gondolatmenetébe (157. old.), „egy távol eső világról az ő nyelvükön tudósított” (150. old.), és meg is hozta a remélt nemzetközi sikert.

Kornai következő „tudományos hadművelete”, az *Anti-Equilibrium* viszont szembezállt a neoklasszikus közgazdasági elmélettel, s azon belül is a Léon Wal-

A VÁLLALATOK NYERERESEGENEK
BUROKRATIKUS ÚJRAELOSZTÁSA
(Társszerző: Matits Ágnes)
Közgazdasági és Jogi, Bp., 1987.

INDULATOS ROPIRAT A GAZDASÁGI
ÁTMENET UGYEBEN
HVG, Bp., 1989.

REGI ES ÚJ ELLENTMONDÁSOK
ES DILEMMÁK
Magvető, Bp., 1989.

A SZOCIALISTA RENDSZER.
KRITIKAI POLITIKAI GAZDASÁGTAN
HVG, Bp., 1993.

ÚTKERESES
Magvető, Bp., 1993.

VERGŐDES ES REMENY
Magvető, Bp., 1996.

AZ EGESZSEGUGY REFORMJÁRÓL
Közgazdasági és Jogi, Bp., 1998.

A politikus és a tanácsadó közgazdász
Élet és Irodalom, 48 (2004), 28. szám

A GONDOLAT EREJVEL.
RENDAHAGYÓ ONELETRAJZ
Osiris Kiadó, Bp., 2005.

ras nyomán Kenneth Arrow, Gérald Debreu által képviselt „általános egyensúlyelmélettel”. Az erről szóló fejezet, melynek címe *Az árral szemben*, úgy mutatja be e művet és kezdeti sikerét, majd inkább ellentmondásos fogadtatását, mint saját pályafutása újabb, máig meghatározó, drámai fordulópontját. Hosszasan tépelődik: jól tette-e hogy megírta – „ezt a forradalmiságot, mai fejjel, elhibázottnak tartom”, mondja –, majd mégis az a konklúziója, hogy érdemes volt. Egyik vitapartnerét idézi: „jobb hogy van, mintha nem lenne.” (203. old.)

Nehéz egy ismertetésben visszaadni e vívódás bonyolult tartalmát, melyben együtt kavargó a kor közgazdaságtudományi paradigmáinak értékelése, a vezető nyugati tudósok (a „mandarinok”, ahogy a hetvenes évek Franciaországa nevezte őket) nagyvona-

lúságának és kicsinyességeinek érzékletes bemutatása és a csalódás meghatározó élménye. S ehhez jön még néhány olyan maliciózus megjegyzés barátaitól, amelyeket e fejezet nyersfogalmazványára tettek: „Az emberek nem kedvelik a sértődöttséget... Amit a hivatkozásokról írsz, azt a hiúságod diktálja.” (207. old.). Én nem így értékelem ezt a részt – Kornai a tudós legbensőbb ügyeiről beszél, ritka őszinteséggel. Át lehet-e törni a világ tudományosságában a rutin, a megszokottság, a hagyományos hierarchia falait egy fontos új felismeréssel? Van-e esélye egy kis országból jött – bármennyire elismert – tudósnak, hogy elismerjék igazát, ha szembefordul a *mainstream* diktátumával?

A nemzetközi tudományos élet efféle mérközéseinek bemutatása mellől nem marad el a párhuzamos történet, a politikával, szakmai intrikákkal, barátságokkal és vitákkal átitatott magyar akadémiai élet bemutatása sem. Olvashatunk arról is, hogy milyen együttműködésre, milyen tanítványi, munkatársi körök kialakulására (egyféle „Kornai-csoport” létrejöttére), milyen szakmai inspirációkra adott alkalmat az intézetben körülötte kialakuló, „frissítő szellemi közeg” (213–215. old.). Bár az előbb annak a benyomásnak adtam hangot, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek árnyaltabb rajza mintha hiányoznék az önéletrajzból, ezt itt módosítanom kell: a tudományos kutatók hétköznapijairól, kulisszák mögötti vitáiról, reformkísérleteiről, a nyugati tudományos világgal kialakított kapcsolatainak sokféleségéről nem olvastam még ilyen részletes és pontos beszámolót.

A két tudományos világ, a két kultúra összevetéséből szomorú tanulságok sorát is levonhatja az olvasó. Hosszan és érdekesebben írja le Kornai, hogyan ágyazódik a tudományról való közös gondolkodás egy eseménydús társadalmi életbe, milyen beszélgetéseket folytatnak Princetonban az Institute for Advanced Study meghívottjai, milyen gondos és civiliz-

ált mechanizmusban történik a Harvard Egyetemen egy professzor alkalmazása, s rekonstruálja azt is, miként kapta meg ő ezeket a kitüntetett pozíciókat. Mindezt szégyenkező vigyorral hasonlíthatjuk össze azzal, ahogyan 1958-ban eltávolították a Közgazdaságtudományi Intézetből, ahová ugyanaz a Friss István, aki annak idején elküldte, úgy vette vissza 1967-ben, „mintha mi sem történt volna” (211. old.), vagy hogy milyen formában szült bele akadémikussá választásába az MSZMP Politikai Bizottsága – végül mégis kegyesen engedélyezve, hogy ennek a testületnek privilégiumaiból Kornai is részesülhessen (221–225. old.).

„Itthon Magyarországon – otthon a világban” az *Önéletrajz* egyik utolsó fejezetének a címe. Ebben Kornai szisztematikusan összehasonlítja azt a két egyetemi, tudományos és emberi környezetet, amelyben váltakozva élt és dolgozott az elmúlt két évtizedben, mielőtt 2002-ben a Harvard Egyetemről nyugdíjba nem ment, és teljesen haza nem költözött Magyarországra. Ez egyúttal az 1989 utáni új korszak leírása is, olyan kortárs történelem, melyben Kornai a rendszerváltás értelmezéséhez kapcsolódó munkáival „folytatja, amit eddig tett”: rendszerben gondolkodó, vizsgálódó, megoldandó problémákon tépelődő tudósként mind a magyar közélet, mind a nemzetközi tudományosság számára értelmezni próbálja a körülötte lévő világot. Nemcsak Magyarországon, de általában is elég ritka, hogy a helyi-nemzeti és a nemzetközi tudományos kultúra ilyen szervesen kapcsolódjék össze egy életben és életműben. Kornai a rendhagyó önéletrajz személyes nyomatékával és tudományos ambícióval elkészített, életmű-szintézisnek is beillő szakmai önértékelésével első-sorban tudós kollégáihoz és a tudósok működéséről véleményt formáló nagyközönséghez fordul itthon és a világban, hogy hirdesse ambiciózus személyes hitvallását arról, mi a tudomány mint hivatás. □

KORNAI A VILÁGBAN ES ITTHON

Kornai János önéletrajza izgalmas, tartalmas és megrendítő olvasmány azok számára is, akik – mint az alábbi sorok szerzői – 35 éve, kutató pályájának nagyobbik részében közeli munkatársi és baráti kapcsolatban álltak vele. A számtalan szakmai és személyes beszélgetés, a közösen végzett munka ezernyi lehetőséget ad egymás megismerésére, de nem pótolhatja az őszinte önelemzést és pályáivének átfogó felrajzolását, amire Kornai ebben a művében vállalkozott.

Önéletrajzi könyvében életének és munkásságának minden szakaszát bemutatja, sikeres és sikertelen út-

GÁCS JÁNOS – LACKÓ MÁRIA

kereséseit szinte a kíméletlenségig őszinte módon elemzi. A közgazdasági gondolkodás történetének jövendő elemzői különleges segítséget kapnak magától a jeles szerzőtől, hiszen életművén végighaladva bemutatja, hogy a szakirodalomból átszűrődő hatások vagy a maga által kiérlelt gondolatok, felismerések és elért eredmények milyen módon alapozták meg kutatási programját, járultak hozzá soron következő műveéhez.

1 ■ Az önálló könyvek mellett van egy társszerzős mű, négy gyűjteményes kötet saját cikkeiből és öt szerkesztett vagy társszerkesztett kötet, többnyire saját fejezettel vagy fejezetekkel.

Miközben Kornai igyekszik bemutatni a nagy felismerésekhez, a világhírt hozó művek megszületéséhez vezető gondolati fejlődést, keresi a magyarázatot a hibákra is: a politikai vaklásra, rossz választásokra, szakmai tévutakra. A történések mögötti okok keresése a kutató munkájának szokásos része. Egy lekerített önéletrajzi visszatekintésben ehhez a szerzőnek elegendő lenne a memóriájára hagyatkozni. Kornai azonban ezt a feladatot sem rutinból oldja meg. Átvizsgálja évtizedekre visszamenően megőrzött és rendszerezett jegyzeteit, leveleit, átolvassa a barátok és egyéb tanúk visszaemlékezéseit, levéltárakban kutat, kikéri a hazai titkosszolgálatok rá vonatkozó jelentéseit, ismerősöket kérdez meg arról, ők hogyan emlékeznek bizonyos eseményekre stb. S mindemellett azt is megosztja olvasóival, amit – éppen mert a legközelebb van – a legnehezebb mások elé tárni: folytonos kritikus önvizsgálatának évtizedeken át magába zárt, sokszor fájdalmas eredményeit.

26-27 éves, amikor csalogódik magában és a politikában, majd 1956 sokszoros – politikai, intellektuális, emberi – megrázkódtatásai után végleg a közgazdasági kutatómunkának kötelezi el magát. Szívós tudatossággal szervezi meg önmaga képzését, pótolja a kimaradt egyetemi éveket. Elhatározását, hogy elsjátítja a nyugati közgazdaságtan nyelvét, magáévá teszi annak elméleti igényességét és a verifikálás elfogadott módszereit, vaskövetkezetességgel valósítja meg. Első műve, a *Túlzott központosítás* is szakít már, módszertanát tekintve, a hazai szakirodalomban akkor szokásos ideologikus, szofista érveléssel és illusztratív adatközléssel, s a tervezési rendszer sajátosságait, annak alacsony hatékonyságát egy konkrét terület tényeinek szisztematikus elemzésén keresztül mutatja be. Az 1956 utáni új politikai helyzetben, egzisztenciális fenyegetettségében is nagy tudatossággal keresi a témákat és módszereket, hogy – a politikai korlátok között – újat és érvényeset mondhasson a központi tervezésű gazdaságról. A *Túlzott központosítás* mesébe illő módon 1959-ben, két évvel hazai kiadása után Angliában is megjelenik és nagy szakmai visszhangot kelt. Ekkorra már Kornait eltávolították az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéből, így kevés reménye marad arra, hogy hivatásszerűen folytathassa elméleti kutatásait. Ő azonban a háttérbe szorítás éveit is kitarató munkával tölti: a matematikai közgazdaságtan eszközeivel a tervezés és a szabályozás elméleti kérdéseit új módszerekkel elemzi. 1962-ben megszületik a Lipták Tamás matematikus kollégájával közösen írt alapvető mű, a *Kétszintű tervezés*. Ennek 1965-ös megjelenése a matematikai közgazdaságtan nemzetközi csúcsoyóiratában, az *Econometricában* meghozza számára a világhírt. Ettől kezdve Kornai rendszeresen jelen van a közgazdaságtan nemzetközi fórumain. A következő évtizedek nagy visszhangot keltő művei – az *Anti-equilibrium*, *Az erőltetett növekedés*, *A hiány*, az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* és *A szocialista rendszer* – kivétel nélkül egy időben jelennek

meg Magyarországon és Nyugaton. A rendkívül termékeny szerző 1957 és 2004 között 20 könyvet publikál,¹ nem egyet második, átdolgozott kiadásban is. Ehhez járulnak még a szakfolyóiratokban közölt cikkei, melyek közül ma már többet a terület klasszikusaként tartanak számon. Legismertebb műveit számos más világ- és szűkebb körben elterjedt nyelven is kiadják; ebben a „versenyben” a *Röpirat* a nyertes, amely összesen 17 nyelven jelent meg.

A hetvenes évek elejétől kezdve nemzetközi közgazdász körökben Kornai a legismertebb és leginkább elismert közgazdász kutató a szocialista országokban dolgozó kutatótársai közül. Az 1970-es évek vége óta neve rendre felmerül a Nobel díjra javasoltak között. A szakma kézikönyvei és lexikonjai szerint Kornait több szaktudományág is a magáénak vallja: a matematikai közgazdaságtan, az összehasonlító közgazdaságtan, az intézmények közgazdaságtana és az evolúciós közgazdaságtan is. Számos nemzetközi szakmai társaság választotta be elnökségébe, majd elnökévé; így többek között a Nemzetközi Ökonometriai Társaság, az Európai Közgazdasági Társaság, valamint a Nemzetközi Közgazdasági Társaság. Vendégprofesszor volt nagy hírű egyetemeken (Stanford, Princeton, Yale, Stockholm, London School of Economics), és 18 éven át, nyugdíjba vonulásáig, a Harvard Egyetem rendes egyetemi tanára.

És itt álljunk meg az eredmények felsorolásában, mert célunk nem laudáció, hanem annak érzékeltetése a nem szakmabeliek számára, hogy Kornai János egészen kiemelkedő nemzetközi tudományos életművet és karriert épített fel. Hazai percepciója azonban mintha nem lenne arányos ezzel a teljesítménnyel. Itt részben a közgazdász szakmán belüli ismertségére és elismertségére gondolunk; részben arra, mennyire tudja a széles értelmiségi közönség, hogy a magyar tudomány a közgazdaságtudomány területén ilyen nemzetközileg elismert személyiséggel büszkélkedhet; és végül arra, mennyire képes Kornai tapasztalatait hasznosítani a hazai gazdaságirányítási gyakorlat, illetve az aktuális gazdasági jelenségek és lehetőségek értékelésével foglalkozó publicisztika és közbeszéd.

A következőkben ezt az arányossági kérdést vizsgáljuk Kornai önéletrására támaszkodva, valamint saját ismereteink és benyomásaink alapján. Az önéletrásban rendre visszatérő motívum Kornai kéteyle, hogy volt-e megfelelő hatása műveinek a legkülönbözőbb „célcsoportokra”: kollégáira, a nem szakmabeli értelmiségiekre, valamint műveinek olvasóira és a politikai döntéshozókra az átalakuló országokban és az elmaradott gazdaságokban. Egy helyen például leírja a munkahelyi légkört, amely az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében az 1967 és 1995 közötti időszak nagy részében körülvette, a kollegiális viszonyt, amely közte és az intézet fiataljai (nála 18–28 évvel fiatalabbak) között alakult ki. „Számomra igen tanulságosak voltak a csoportom tagjaival és a többiekkel folytatott beszélgetések és tanulmányaik elolva-

sása. Sok mindent megtudtam a magyar gazdaság működéséről, a közgazdászok közötti vitákról, az ország hangulatáról, a jövőkép alternatíváiról” – írja. „A fordított irányú hatásról keveset mondhatok; nem tudom, milyen erős volt az a befolyás, amelyet munkáim és személyes kapcsolataink tettek rájuk – ezt csak ők maguk mondhatnák el. Noha mindegyükkel találkozom időről-időre, sőt némelyikükkel elég rendszeresen, erről, érthető szemérmességből, nem esik szó.” Máshol kicsit rezignáltan állapítja meg, hogy sem Karinthy Ferenc, a személyesen is ismert író naplója, sem Klaniczay Gábor történész generációjának szellemi élményeit áttekintő munkája nem tesz említést a műveiről. Ugyanakkor igaz örömet érez, amikor megtudja, egy politikai és közgazdasági érdeklődésű fizikus ismerőse valaha lelkes olvasója volt *A hiánynak*, és a könyvből a szó szerint leírt szövegnél valójában többet értett meg. E vallomások a szerző töprengéseiről jól tükrözik az alkotó, az íróember örök magányosságát: azt a szinte kielégíthetetlen vágyat, hogy a nehezen megtervezett és felépített szellemi alkotás, a szöveg a pusztán kinyomatáson és megjelenésen túl valóban jusson el az olvasókhoz, érintse meg őket, hozzon valamifajta változást gondolataikban, világképükben, életükben. Az idézett ószinte szavak azért is megrázóak, mert tudjuk, Kornai a szakmában szinte mindent elért, és rávilágítanak munkásságának egyik nagyon fontos mozgató-eréjére, a személyes és tudományos ambícióra.

A HAZAI SZAKMA ES KORNAI VISZONYÁRÓL

Kornai viszonylag hamar sajátos helyet foglalt el a hazai tudományos életben. A nyugati közgazdaságtudomány megismerése nála azt is jelentette, hogy elsajátította a matematikai közgazdaságtan nyelvét, azon belül is az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején új utakat nyitó lineáris programozást, tevékenység-elemzést és az ágazati kapcsolatok mérlegével végzett számítások technikáját. A matematikai módszerek hangsúlyozása részben az ideológiai kontrolltól való elsáncolódást szolgálta, de ugyanakkor azt is, hogy maga is kipróbálja a közgazdaságtudomány korszerű és egzakt modelljeit és módszereit. E módszertani választásban nem volt egyedül: saját generációjából számos kollégája tette ezekben az években ugyanezt, többek között Augusztinovics Mária, Bródy András, Kondor György, Martos Béla, Nagy András, Simon György és Tardos Márton. Kornai azonban az 1960-as évek második felében más irányt követett: az általános egyensúlyelméletben mélyült el, és megírta annak ambiciózus kritikáját az *Anti-equilibriumot*. A hatvanas évek közepén Kornai kimaradt a gazdasági reform előkészítéséből, melyben pedig a közgazdász szakma jelentős hányada részt vett. Ez annál is inkább furcsa fejlemény volt, mert a reform fő gondolatai Péter György, Liska Tibor és Máriás Antal mellett Kornai János korai munkáira támaszkodtak. Senki sem kezdeményezte,

hogy az MTA-ból száműzött, politikailag gyanús Kornait bevonják a reform előkészítési munkálataiba, s az előkészítő dokumentumokban – Kornai emlékei szerint – műveire nem is hivatkoztak. Kornai utólag úgy látja, ha hívták volna is, nagy valószínűséggel nem sietett volna a reformerek csapatába, a pártközpont által szervezett bizottságokba, mert nem tudta volna háttérbe szorítani politikai ellenállását az öt kiátkozókkal szemben, akik közül akkorra már sokan – a párt vonalát követve – a lelkes reformerek közé álltak. A reformerek és Kornai útjainak elválása azért is érdekes fejlemény, mert Kornai 1965-től dolgozik az *Anti-equilibriumon*, az pedig számos olyan kérdést tárgyal, amely – mint utóbb kiderült – az új mechanizmus alapkérdése lett: az átmenet „a szivásos állapotból a nyomásos állapotba” (az eladók piacából a vevők piacába), a szabályozás különböző formái stb.

Kornai az 1968 utáni években, számos társával ellentétben nem törekedett arra, hogy a gazdasági mechanizmus irodalmát gazdagítsa, sem empirikus vizsgálatokkal, sem saját reform-javaslatokkal vagy direkt kritikával. Ez nemcsak a „hivatalos” közgazdaságtudomány képviselőinek tűnt fel (akik ezen nem nagyon bántódtak), de a reformerek lelkes csapatának is. Ők bizonyos lenézést, arisztokratizmust véltek kiolvasni az általuk tisztelt tudós magatartásából. „Barátságos, távolságtartó kritikával” – ez a Kornai-önéletrajz magyar reformfolyamatról (1968-1989) szóló fejezetének címe, és jól fejezi ki Kornai viszonyát a reformerekhez is. Miközben magas elméleti szinten a gazdasági rendszerek sajátosságait, a különféle szabályozási módok eltéréseit, a gazdasági viselkedés mozgatórugóit elemzi, és ezzel új közgazdász nemzedékek gondolkodását formálja, a magyar kutatók jelentős részét kitevő reformerek úgy érzik, Kornainak kényelmesebb távrolról, az elméleti köz-

1 ■ Az önálló könyvek mellett van egy társszerzős mű, négy gyűjteményes kötet saját cikkeiből és öt szerkesztett vagy társszerkesztett kötet, többnyire saját fejezettel vagy fejezetekkel.

2 ■ A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és a kilátásairól; A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság I-II.; Hatékonyosság és szocialista erkölcs; A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása.

3 ■ Mint az önéletrajsból kiderül, Kornai az első hazai egyetemi állásajánlatot 1987-ben kapta a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem akkori rektorától, Csáki Csabától. A később jött felkérést Kornai harvardi elkötelezettsége miatt már fájó szívvel kénytelen volt visszautasítani.

4 ■ Herbert S. Levine: Review of *Economics of Shortage. Vols. A and B* by János Kornai. *Journal of Economic Literature* 21 (1983), 1. szám, 95-98. old. Egyébként Levine úgy értékelt, *A hiány* tekinthető úgy, mint (és itt Keynes 1930-ban és 1936-ban publikált két nevezetes művére utal) „Értekezés a szocialista gazdaságról” (*Treatise on the socialist economy*), amely után reménykedni lehet, hogy Kornai meg fogja írni az „Általános elmélet”-et (*General Theory*) is. Mint tudjuk, Kornai ezt a várakozást hiánytalanul teljesítette.

5 ■ Valentinyi Akos: A tudomány piaca és a hazai közgazdaságtan. *BUKSZ*, 2000 nyár. 144-150. old.

6 ■ Lásd: *A magyar közgazdászok hatásának és publikációs aktivitásának mérése 1969-2004 – előzetes eredmények*. WARGO Közgazdasági Elemző Intézet, Bp., 2004. december 10. www.wargo.hu/kutatasok/scientometrics.html.

gazdászok nemzetközi fórumainak Parnasszusáról szemlélni az ő szakmai vitáikat és politikai küzdelmüket. Az 1980-as években Kornai ír két fontos, meglehetősen kritikus összefoglaló cikket a magyar reformfolyamatról (az egyiket a közgazdaságtudomány vezető folyóirata, a *Journal of Economic Literature* felkérésére), egy a reformra is utaló esszé-jellegű tanulmányt, valamint szerzőtársával, Matits Ágnessel együtt egy könyvet, amely empirikusan elemzi, mennyire torzul a magyar vállalatok piaci ösztönzöttsége az állami újraelosztás következtében.² Mindez azonban keveset enyhít a reformerek sértődöttségén, sőt egyesekben újabb indulatokat szabadít el.

Ehhez a frusztrált Kornai-ellenes szemlélethez bizonyosan hozzájárult Kornai előéletének hiányos ismerete és egyfajta vakság is.

Kevesen tudtak Kornai 1956 utáni politikai megpróbáltatásairól és kutatói egzisztenciájának egészen a rendszerváltásig fennálló veszélyeztetettségéről. Az erre vonatkozó tények nagy része a hozzá közelálló számára is ismeretlen volt, s Kornai most, önéletrajzában számol be róluk először. Leírja, hogy 1956 októberében milyen megbízatásokat kapott a forradalomban aktíván részt vállaló barátaitól, akikkel a forradalom után is tartotta a kapcsolatot. Ezt követően évekig nem volt biztos benne, hogy a kihallgatások, amelyekre a BM politikai nyomozó főosztálya rendszeresen berendelte, nem vezetnek-e előbb-utóbb az ő letartóztatásához és perbefogásához is. A megtorlást követő évtizedekre vonatkozóan pedig többek között ügynökök, sz.t.-tiszték és besúgók jelentéseit idézi, akik Kornai megbízhatóságát, baráti kapcsolatait, külföldre engedésének kockázatait és beszervezhetőségének lehetőségeit igyekeztek kipuhatolni.

Kevesen tették fel maguknak a kérdést (vagy találták meg rá a helyes választ), hogy Kornai miért Princetonban tanít, miért a Stanford és a Yale egyetemeken vendégeskedik, amikor a budapesti egyetem is találna az általa előadott tanok iránt érdeklődő diákokat. Az igazság az, hogy Kornai Budapesten erre egyszerűen nem kapott lehetőséget.³ A magyar közgazdaságtudománynak és általában a közgazdasági gondolkodásnak igen nagy vesztesége, hogy a XX. század utolsó évtizedeinek legkiválóbb magyar közgazdásza (egyébként számos más jelentős társához hasonlóan) nem kaphatott katedrát hazájában. Kevés közeli magyar tanítványához tartozva magunk is tanúsíthatjuk, hogy Kornai túrelme és figyelme a fiatal nemzedék iránt, ösztökélése az eredeti kérdésselvetésekre, nyitottsága az egymástól eltérő elméleti megközelítésekre, és nem utolsósorban gondolati rendezettségére hihetetlen segítséget nyújtott mindazoknak, akiknek tanulását és kutatómunkáját – itthon és külföldön – segítette.

Kornai önéletrajza arról is beszámol, hogy előrehaladása a tudományos ranglétrán politikai akadályokba ütközött. Többszöri kísérlet után az MSZMP

Politikai Bizottságának, és személyesen Kádár Jánosnak – a pillanatnyi körülmények hatására megadott – engedélye kellett ahhoz, hogy a párt 1976-ban utólag szentesítse akadémikussá választását.

Hazai kritikusainak a fentiekben említett sajátos vaksága pedig abban nyilvánult meg, hogy jelentős Kornai művekben, például *A hiányban* nem látták meg a mechanizmus-reform végső korlátainak bemutatását. Szakmai vitákon, beszélgetéseken vezető reform-gondolkodók bírálták Kornai e talán legsikeresebb opusát, mondván, hogy a „hiány” nem meghatározó eleme a szocialista rendszernek, és Kornai túl sok energiát pazarol erre a jelenségre. Ugyanakkor mások, így *A hiány* nem szakmabeli hazai olvasói és külföldi szakemberek is ez ügyben jóval tisztábban láttak. A könyv egyik neves külföldi recenzense, Herbert Levine elismerő kritikájában éppen azért feddte meg a szerzőt, mert rossz címet adott a műnek: a cím ugyanis azt a benyomást keltette, mintha tárgya csak a hiány közgazdaságtana volna, noha a mű igen széles területet fog át, valójában a szocialista gazdaságban tapasztalt viselkedés természetét elemzi.⁴

Természetesen nem minden hazai közgazdász kutató volt elkötelezett reformer, és nem minden reformközgazdásznak volt csólátása. Sokan elismerték és elismerik Kornai jártasságát a korszerű társadalomtudományokban, kivételes rendszerező képességét, gondolatainak eredetiségét. Tudják, hogy Kornai teljesítménye hazai és nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő – de ennek mértékét talán nem ismerik. A közgazdaságtudományban a kutatók teljesítményét, „tudománypiaci értékét” a vezető nemzetközi folyóiratokban közölt publikációik számával és idézettségével mérik. Néhány évvel ezelőtt Valentinyi Ákos a *BUKSZ* hasábjain ilyen tudományometriai eszközökkel elemezte a magyar közgazdász kutatók eredményességét.⁵ A cikkben közölt adatokból többek között kiderül, hogy az EconLit és SSCI adatbázisok szerint az MTA közgazdász akadémikus tagjai közül, az 1969–1999 időszakban publikált cikkek és az 1981–1999 időszak hivatkozásai alapján Kornai publikációinak száma 89 volt, míg a többi akadémikus átlagosan 11 cikket közölt, a Kornai művekre való hivatkozások száma pedig 1877, míg a többiekére átlagosan 31 volt. Egy újabb tudományometriai vizsgálat a hazai közgazdász kutatók tevékenységét Kornai *nélkül* vizsgálja, mivel az ő tevékenysége annyira kilóg a hazai mezőnyből, hogy csak így van értelme mutatókat számolni.⁶

A hazai közgazdász kutató közösség és Kornai viszonyáról szólva meg kell jegyeznünk, hogy Kornai bizonyos kérdésekben mutatkozó távolságtartása nem jelentett elszigeteltséget. Saját csoportján vagy a vele közvetlenül együttműködőkön túl is széles körben tartott és tart kapcsolatot kutató kollégáival (közgazdászokkal és más társadalomkutatókkal), és még ennél is szélesebb azoknak a köre, akiknek

eredményeit műveiben – a tudományos hivatkozás szabályait korrekt módon betartva – idézte és hasznosította. Művei, mások munkáit értékelő véleménye és tanácsai számos kutatáshoz adtak meghatározó ösztönzést. Bár kifejezetten Kornai-iskoláról talán nem beszélhetünk, Kornai kis-iskolák kialakultak, a hiány és a disequilibrium kutatása, valamint a nem árjellegű szabályozás témájában biztosan.

A fentiekhez kapcsolódva a Kornai munkásságát jól ismerő olvasót elfogja egyfajta hiányérzet. Ha azt keressük, mely hazai kutatók inspirálták Kornait, meglepő, hogy az önéletrajz Péter Györgyön kívül név szerint senkit sem említ. Ezzel szemben számos külföldi tudóst sorol fel, akiknek eredményei hatottak gondolati rendszerének alakulására, illetve, azzal, hogy kiegészítették vagy továbbgondolták az ő elméleteit, segítették következő műveinek megalkotásában. Magyar kutatót nem említ, noha ilyenek bizonyonhatjuk, voltak. Csak két példát említünk. Kornai és Bauer Tamás szoros szakmai kapcsolatban állt az 1970-es években, amikor az utóbbi átfogó művét írta a szocialista gazdaságok beruházási ciklusairól.⁷ E kapcsolatból mindketten profitáltak. Műveikben mindketten (Kornai *A hiányban és A szocialista rendszerben is*) pontosan jelzik, mely fejezetek, illetve témák kifejtésében hasznosították a másik művében leírt gondolatokat (mindkét esetben központi fontosságú fejezetekről, témákról van szó). Erről a fontos inspirációról Kornai visszaemlékezésében egy szó sem esik. A másik példa a „második”, avagy informális gazdasággal kapcsolatos. Ennek jelentőségét és a késztetést, hogy műveiben e területet is tárgyalja, önéletrajzában annak kapcsán említi, hogy saját lakása építésekor maga is megismerkedett ezzel a szektorttal, illetve jellemző történeteket és gondolatokat olvasott róla Kenedi János Párizsban kiadott szamizdatos könyvében.⁸ Közgazdasági műveiben, így *A hiányban és A szocialista rendszerben* azonban kiemelten hivatkozik Gábor R. István és Galasi Péter tanulmányaira és könyvére,⁹ amelyek Magyarországon úttörő módon, rendszeres fogalmi keretben tárgyalták a második gazdaság problémakörét, s megjelenésük a hazai közgazdasági diskurzusban fontos szellemi esemény volt.

A hazai szellemi hatásokra utalás elmaradása az önéletrajzban tehát ellentétben áll azzal, ami Kornai könyveiből kiderül, és ez még akkor is furcsa, ha tudjuk, nála szinte semmi sem történik véletlenül.

TOREKVES A SZELESEBB OLVASÓRETEG ELERESERE

Mennyire ismert Kornai munkássága az érdeklődő értelmiség vagy a szélesebb olvasóközönség előtt? Ezt természetesen nehéz megítélni, de Kornait magát is érdekli, és néhány egyedi eset alapján próbál következtetni rá. Évtizedek óta nagy hangsúlyt helyez az interdiszciplináris megközelítésre: a fizika, a szociológia, az antropológia, a pszichológia, a tu-

domány-filozófia fogalmait használja, időnként belemerül egyes irányzataik tanulmányozásába, vitákat folytat más szakmák kutatóival. Elvárja, hogy ők is így tegyenek és olvassák műveit. Saját nézetei népszerűsítése érdekében maga is egyre többet tesz, de az általa várt széleskörű ismertséget még így sem éri el.

Az 1980-as évek elejétől Kornai arra törekszik, hogy gondolatai ne csak a hazai szakfolyóiratok (*Közgazdasági Szemle, Gazdaság, Szigma*) közönségéhez jussanak el, hanem az általánosabb társadalomtudományi folyóiratok olvasóihoz is. Publikál a *Valóságban*, a *Magyar Tudományban*, a *Mozgó Világban*, a *Kritikában* és a *Századvégben*. A rendszerváltás után már hozzászól aktuális gazdaságpolitikai kérdésekhez is, nem egyszer a *Népszabadságban*. De könyveinek publikálási rendjét illetően is nagyobb hangsúlyt helyez a szélesebb közönség megszólítására. Okulva más társadalomtudósok népszerű kiadványainak sikeréből, két cikkgyűjteményt is közread a Magvető „Gyorsuló idő” sorozatában (*Ellentmondások és dilemmák, Régi és új ellentmondások és dilemmák*). Az 1990-es években publikált, hasonlóképp puhafedelő és könnyen olvasható cikkgyűjteményei (*Útkeresés, Vergődés és remény*) is ezt a gyakorlatot folytatják, a gazdasági átmenet feladatait megfogalmazó 1989-es *Röpiratot* pedig – műfajának megfelelően – a nem szakember számára is könnyen érthető nyelven írja meg. Ezzel szemben két főműve, *A hiány* és *A szocialista rendszer* (mindkettő 650 oldal) viszonylag kevésbé matematizált nyelvezete ellenére sem könnyű olvasmány a nem szakmabeliek számára.

Kornai tehát sokat tesz gondolatainak szélesebb körű terjesztéséért. A modern tömegkommunikáció eszközei azonban nem felelnek meg az ő stílusának. Nem tartozik azon szakértők közé, akik rádióban, televízióban, napilapokban és internetes újságokban azonnal reagálnak az aktuális gazdasági eseményekre, heti vagy havi rendszerességgel értékelik a magyar vagy a világgazdaság kritikus problémáit. Ez a szélesebb közönség számára veszteség, mert Kornai lényegbevágó kérdései, elméleti tájékozottsága, higgadt, okos, kiegyensúlyozott értékelései hiányoznak a mai vitakultúrából. Ugyanakkor kétségtelen, hogy kutatói igényességéből következően egy-egy fontos állításhoz általában három korlátozó megjegyzést is fűz, ami a tömegkommunikáció mai stílusát tekintve

7 ■ Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Közgazdasági és Jogi, Bp. 1981.

8 ■ Kenedi János: *Tiéd az ország, magadnak építéd*. Párizsi Magyar Füzetek könyvei, 1981.

9 ■ Gábor R. István - Galasi Péter: *A „második” gazdaság – Tények és hipotézisek*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1981.

10 ■ A kicsit körülményes gondolatvezetésre és stílusra példa Kornai önéletrajzában az előszava. Ebben minden gondolatnak, bekezdésnek megvan ugyan a helye és értelme, csak éppen túl skolasztikus és fárasztó az utána olvasható hallatlanul érdekes, izgalmas, szinte lehetetlen több száz oldalhoz képest.

11 ■ A Mindentudás Egyetemének honlapja szerint 2005. decemberében kerül sor Kornai előadására.

12 ■ Erről I. „A politikus és a tanácsadó közgazdász” c. cikkét.

talán nem tűnik eléggé érdekfeszítőnek.¹⁰ A visszahúzódó, a fölösleges emberi és politikai konfliktusokat kerülő kutató szembekerül itt a nehezen kiküzdött gondolatait megvitatni és terjeszteni kívánó, ambiciózus szerzővel. Ez az ellentét, mint Kornai is rámutat, feloldhatatlan.

Kornai közismertségét az is korlátozta, hogy – elsősorban a rendszerváltás előtt – a magyarországi szakmai vitáktól távol tartotta magát, és sosem került a hazai közgazdaságtudomány „hivatalos” vezetői közé.

Amellett, hogy Kornai csak elvétve írt recenziót hazai szerző munkájáról, szinte egyetlen művét sem írta azzal a céllal, hogy hazai kollégáival szálljon vitába. A *Röpirat* és a 1990-es években a hazai gazdaságpolitikáról szóló cikkek viszont már vállalták a nyílt polémiát, de inkább egyes nézetekkel, mintsem személyekkel.

Úgy tűnik, Kornai Magyarországnak túl igényes és kritikus. Noha az elmúlt évtizedekben számos nagy hírű nemzetközi társaság választotta tanácsába, elnökségébe, illetve elnökévé (erről a fentiekben már írtunk), a Magyar Közgazdasági Társaság máig nemhogy elnökévé, de még elnökségi taggá sem választotta meg. S végigtekintve a ma VII. szemeszterénél tartó Mindentudás Egyeteme kiváló sorozatán, joggal furcsálljuk, hogy épp a világon legismertebb és -elismertebb magyar közgazdászt nem kérték fel előadásra az egyetem első három évében.¹¹

HATÁS A GAZDASÁGPOLITIKÁRA

És végül érdemes megnézni, mennyire hasznosítja Kornai tapasztalatait a hazai gazdaságirányítás az aktuális problémák elemzésében, stratégiája kialakításánál, s milyen mértékben vonják be a neves szerzőt az olyan kérdésekről folyó közéleti vitákba, amelyekről köztudottan van eredeti mondanivalója. A „politikailag megbízhatatlan” Kornai kapcsolatai a döntéshozókkal a rendszerváltás előtt a minimumra szorítottak, maga is a távolságtartást választotta, tudván, hogy „reformfanyalgó”, erősen kritikus véleményével nem segítene sem a reformoknak, sem magának. A rendszerváltás ebben gyökeres változást hozott: a *Röpirat*ban már 1989-ben kifejtette véleményét a rendszerváltás gazdasági programjáról. Ettől kezdve rendszeresen hozzászól a gazdaságpolitika, elsősorban a makrogazdasági politika vitáihoz. Felelősséget érez azért, hogy a demokratikus Magyarország hogyan oldja meg gazdasági problémáit. Az uralkodó felfogással sokszor ellentétes véleményét folyóirat- és újságcikkekben teszi közzé, és ha az adott kérdésben kompetensnek érzi magát, felkérésre tanácsot ad miniszterelnöknek, minisztereknek és pártvezetőknek, legyenek akár kormányon, akár ellenzékben. Különösen sokat tett az 1995-ös stabilizációs program (a Bokros–Surányi csomag) szakmai megtámogatása ügyében. Ugyanakkor igyekszik a politikával kialakított viszonyában meg-

őrizni szellemi és politikai függetlenségét, intellektuális autonómiáját.¹²

Egyik legjelentősebb gazdaságpolitikai tevékenysége a részvétele 1995 és 2001 között a Magyar Nemzeti Bank Jegybanktanácsának munkájában. E munkájáról értelemszerűen kevés információ szivárgott ki, de más tanácsstagok beszámolóiból tudható, Kornai ritka komolyan vette a megbízatást. Nem lévén monetáris szakember, nagy lelkesedéssel pótolta „lemaradását”, rendkívül lelkiismeretesen készült minden tanácskozássra, egyedi, a tájékozódást segítő kéreseivel megdolgoztatta a bank apparátusát, s közismerten éleslátó és körültekintő kérdéseivel elérte, hogy a tanács a maguk összetettségében vizsgálja meg az egyszerűnek tűnő problémákat is, és így hozza meg döntéseit.

Kornai, aki elsősorban kutató közgazdász, 1989 óta a gazdaságpolitika formálását segítő elemzéseivel „bepótolta” az előző évtizedekben részben kényszerűen, részben önként vállalt távolságtartásból fakadó elmaradást. Az már más kérdés, hogy az érvelésnek és esetleges javaslatnak van-e hatása a döntéshozókra és a döntésekre. A hazai politikai színteret figyelve gyakran felmerül az emberben a gondolat, hogyan lehet egy sor fontos témáról – így az egészségügy reformjáról, a hálapénzről, a költségvetés, az adózás és a jóléti állam reformjáról, az állam szerepéről a gazdaságban és a társadalomban – olyan ötletszerűen, koncepciótlanul, a napi széljártást követve handabandázni, amikor vannak e témáknak hivatásszerűen elkötelezett kutatói, akik rendszerzett ismereteik és tudományos eredményeik alapján képesek megvilágítani e valóban összetett gazdasági és társadalmi jelenségek lényegét. E kutatók egyike a közöttünk élő Kornai is, nem akarja, aki az elmúlt éveket épp e nagyon is aktuális témák kutatásának szentelte. Úgy tűnik, műveiből csak az érdeklődő olvasók okosodnak, a döntéshozók nem érnek rá elmélyedni az általa kifejtett gondolatokban. □

AZ ELETMŰ ERTEKE

Vajon lehetnek-e egyáltalán kétségeink, hogy Kornai Já-

MIHÁLYI PETER

sem később nem kap egyértelmű, könnyen idézhető választ.

nos már évtizedekkel ezelőtt áttörte a politikai és nyelvi határokat, s műveivel világszerte átütő sikert aratott? Annyi bizonyos, hogy Kornai János tudományos életműve a magyar közgazdaságtudomány egyetlen igazán exportképes terméke. Egy olyan termékfolyam – s tegyük gyorsan hozzá: nem lezártult folyam! –, amelyre bátran hivatkozhat minden magyar közgazdász, bárhol jár is a világban: egyetemen, kutatóintézetben, könyvtárban vagy könyvesboltban. Első meggondolásra tehát értelmetlennek is tűnhet minden, az életmű jelentőségét firtató kérdés.

Pedig nem az. A választ több részre kell bontanunk. Az életműnek vannak olyan elemei, amelyek teljesen áttörtek, s van, amelyik nem. Számokkal mérve a mérleg kedvező: két „igen”-nel szemben csak egy „nem” áll. Az „igen”-ek egyértelműek, magyarázat, utólagos értékelés szinte alig szükséges. Ezért lesz rövid a vitathatatlan sikereket áttekintő két szakasz. A „nem” igényel hosszabb diszkussziót.

Kornai visszatérő módon foglalkozik a siker és a kudarccsal. Ilyen például az a rész, ahol lát-szólag teljesen más kontextusban pályájának egy rég-es-régen lezárt szakaszát, saját kommunista múltját értékeli. „Nem hiszek abban, hogy az a kár, amit az ember élete egyik szakaszában okoz, ellensúlyozható az élet egy másik szakaszának érdemeivel. [...] Külön számlát vezetek ezekről.” (70. old.) Másutt az egykor nagy tekintélyű marxista közgazdász, Erdős Péter 1970-ben élőszóban elhangzott, évtizedek múltán is sajtó bírálatát elemzi. Régen volt, és még ma is fáj! Magyarozatként egy szakmunkát idéz az emberi memória természetéről. Kimutatható – foglalja össze a holland pszichológus, D. Draaisma gondolatait –, hogy az emberi emlékezet rendkívüli élességgel őrzi meg a megaláztatás élményeit, többnyire sokkal részletesebben és pontosabban, mint a sikerek és örömeik pillanatait (241. old.).¹ Lehet, hogy nem minden ember ilyen, de hogy Kornai János pszichéje így működik, abban a fentiek alapján egészen bizonyosak lehetünk.

„Mondd, János, miért vagy olyan bizalmatlan velünk szemben?” – idézi a fiatalon elhunyt tanítvány, Farkas Kati egyszerű, mégis sokértelmű kérdését Kornai János önéletrajzában 212. oldalán. Tulajdonképpen e kérdésnek és Kornai válaszában a bevezetőben lenne a helye. Ott kellene megválaszolni, miért nem kívánta másokra bízni életművének összefoglalását, elemzését, értékelését, mint ahogyan azt a hozzá mérhető nagy tudósok többsége tenni szokta. Erre a kérdésre azonban az Olvasó sem a könyv elején,

A SZOCIALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

Kornai harmincévesen robbant be a szovjetológiába, pontosabban szólva a szocialista gazdaságok működését vizsgáló nyugati tudományos közéletbe. A diplomával sem rendelkező aspiráns az 1956-os forradalmat megelőző bő tizenkét hónapban folytatta kutatásait s írta meg kandidátusi disszertációját. Az értekezés, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címmel szinte egy időben (1957-ben, illetve 1958-ban) jelent meg magyarul és angolul. Ettől a pillanattól kezdve Kornai a szocialista gazdaság első számú nemzetközi szakértője, akinek művei mind a mai napig nemcsak a nagy világnyelveken, de a kelet-európai és ázsiai térség nyelvein is frissiben elérhetővé valnak. Mindez számokkal is igazolható.

Az 1. táblázat néhány, az átmenet szellemi előkészítésében kiemelkedő szerepet játszó kelet-közép-európai közgazdász tudományos hatására vonatkozó adatot közöl a *Social Science Citation Index (SSCI)* alapján. Látható, hogy közöttük is kimagaslik Kornai János idézettsége, akinek műveire két és félszer annyi publikációban hivatkoztak, mint a másik négy szerzőre együttvéve.

1. táblázat – Kornai János idézettsége

	1981–85	1986–90	1991–95	1996–2000	2001–03	össz.
Balcerowicz, L.	5	7	48	89	56	205
Brus, W.	87	109	82	34	10	322
Klaus, V.	14	56	69	80	31	250
Kornai J.	283	551	682	508	306	2330
Sik, O.	35	54	24	6	7	126

Megjegyzés: a táblázatban azoknak az SSCI-ban regisztrált publikációknak a száma szerepel, amelyekben a felsorolt szerzők legalább egy publikációjára hivatkoztak.

Forrás: WARGO Közgazdasági Elemző Intézet

1 ■ Mindez rímel egy csodálatos József Attila-i szakaszra: „a fájdalom ágai benned, / mint mindenkinben, elkövesednek / az aláomló évek, évadok, / rétegek, szintek és tagok / óriási nyomása alatt.” (Magad emésztő...)

2 ■ Heller Ágnesnek van egy pofonegyszerű magyarázata e „bonyolult” összefüggésre. Mindkét rendszer lényegét tekintve mennyiségorientált és érzéketlen a minőségre. „Mennyi pénz van?” – ez a piacgazdaság alapkérdése. „Hányan vagytok?” – ez meg a demokráciáé.

3 ■ Vö. Francis Fukuyama: „A történelem vége?” *Világosság*, 1990. 1. szám.

Mint a könyvben megannyiszor, Kornai e tárgykörben is kíméletlen őszinteséggel elemzi saját szellemi fejlődését. 1956 és 1989 között még nem mondott ki mindent. Volt, amit az öncenzúra nem engedett közölni, volt, amit cenzori utasításra kellett kihagyni (pl. a *Túlzott központosítás* angol kiadásából), és volt, ami azért maradt ki, mert akkor még – naiv reformerként (284. old.) – maga sem látott mindent világosan. Szép példája az élveboncolásnak egy 1970-re vonatkozó idézet: „akkor még nem értettem meg azt az eléggé bonyolult összefüggést, ami a demokrácia és a gazdasági decentralizáció, illetve a diktatúra és a gazdasági centralizáció között áll fenn. Ez az érv nemcsak a publikált írásaimból hiányzott, de akkori gondolkodásom sem igen hatott.” (193. old. l.)²

Csakhogy a szocialista világrendszer 1989–90-ben összeomlott! Van-e bármilyen relevanciája a rá vonatkozó elméleti ismereteknek 2005-ben? Van-e értéke annak a tudástömegnek, ami Kornai írásaiban fellelhető? Nem vitatva a viszonylagos leértékelődés tényét, úgy gondolom, két megfontolást érdemes szem előtt tartanunk. Egyfelől azt a tényt, hogy Kínában – és mellel még Kubában, Vietnámban és Észak-Koreában is – a szocialista rendszer mindmáig fennmaradt. Kornai gondolatainak ottani aktualitását paradox módon az bizonyítja, hogy a nagy szintetizáló munka, *A szocialista rendszer*, Kínában nem jelenhetett meg, jóllehet a kínai fordítás már régés-rég elkészült. Másfelől nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a szocialista rendszer volt a piacgazdaság egyetlen, hosszú évtizedeken át fennmaradni és – a modernizáció szempontjából – sikereket is felmutatni képes alternatívája.³ Éppen ezért szinte biztos, hogy a kapitalizmus jövőbeni minden újabb kritikája és e kritika kritikája is hivatkozási alapnak fogja tekinteni.

Mert mi is a kritika lényege? Marx óta tudjuk, hogy a szabad versenyre épülő piacgazdaság alapvető ellentmondása a tőke és a munka konfliktusa. Ma is erről van szó. Aki ezt az ellentmondást elviselhetetlennek, emberhez méltatlannak tartja, szükségszerűen eljut az államosítás, a gazdaság folyamataiba való politikai szempontú beavatkozás gondolatához. Ezért e kritika kritikája előbb vagy utóbb Kornaira is hivatkozni fog, mert az ő írásaiból érthető meg talán a legegyszerűbben és a leghitelesebben, hogy évtizedes távlatokban mérve milyen káros következményekkel jár a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása és az egyén szuverenitásának korlátozása – bármilyen okból ragadtatja is magát erre egy ország politikai vezetése.

A PUHA KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT

Mint azt az „Áttörés” című 14. fejezetben olvashatjuk, e fogalmat Kornai 1979-ben használta először, amikor egy stockholmi egyetemi előadáson szinte véletlenül hozakodott elő ezzel a metaforával. Valójában azonban a gondolat gyökerei sokkal mélyebbre

nyúlnak vissza. Egy 1958-as *Közgazdasági Szemle*-cikkből (Kell-e korigálni a nyereségrészesedést?) már megjelent az alapdilemma. Helyes-e, indokolható-e, ha a gazdasági élet szereplőit az állam kárpótolja azokért a veszteségekért, amelyekről talán nem is tehetnek? Ha nem is a későbbi pontossággal és általános érvényességgel, de a lényegét már akkor megfogalmazta. Az igazi nyereségérdekeltség akkor hat teljes erővel, ha a gazdaság szereplőjét – legyen egyén, család vagy vállalat – nem húzzák ki a pénzügyi csávából, akár saját hibájából kerül bele, akár a körülmények szerencsétlen összejátéka folytán. Az állami kompenzáció passzivitásra szoktat – mondja Kornai –, arra, hogy nem a piacon küzdeni, hanem sírni kell az állami segítségért (142. old.)

A puha költségvetési korlát (*soft budget constraint*, *SBC*) fogalma valóban áttört minden szellemi háttár, bekerült az egyetemes közgazdaságtudomány vérkeringésébe. Ennek számos oka van, melyek közül talán a legfontosabb, hogy az *SBC*-szindróma meglehetősen elterjedt a magántulajdonon alapuló, normális piacgazdaságokban is. „Bár én, különösen kezdetben, a vállalati magatartásban igyekeztem kimutatni a puha költségvetési korlát jelenlétét, felhívtam a figyelmet arra, hogy hasonló probléma tapasztalható más szervezetekben is, például egészségügyi vagy oktatási intézményekben [...] Sőt, egész országok gazdaságában is érzékelhetőek a szindróma tünetei, ha megszokottá válik, hogy amennyiben egy ország pénzügyi csődbe jut, a nemzetközi pénzügyi intézmények és a pénzügyi világ közössége megsegíti.” (266. old.)

Ezen a ponton azonban Kornai abbahagyja az *SBC*-szindróma elemzését, s áttér arra a kérdésre, ami leginkább izgatja. Miért volt sikere ezzel a modellel, s ami ebből implicit módon következik, miért volt sikertelen a másik nagy kísérlet, az igazán fontos, nagy vállalás?

AZ ANTI-EQUILIBRIUM IGAZSÁGA

Kornai János tanítványaként bizonyára elfogult vagyok. Nem tudom, nem akarom kitörölni emlékezetemből azokat az egyetemi szemináriumokat, melyekhez kapcsolódva a hajdanvolt Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatójaként először rágtam át magamat az *Anti-Equilibrium* (továbbiakban: *AE*) első olvasásra is megragadó fejtegetéseiben. Ma is úgy gondolom, hogy az általános egyensúly elmélet kritikája – pontosabban szólva és Kornai mai szóhasználatát idézve: az az alapgondolat, hogy mind a piacgazdaság, mind a szocialista gazdaság aszimmetrikus rendszer, amelyben vagy a vevő, vagy az eladó van fölényben, s ezért egyikben sincs soha egyensúly – teljesen jogos. A szerzővel együtt vallom, hogy az *AE* 1971-es megjelenése óta eltelt évtizedek őt, nem pedig vitapartnereit igazolták. Nincs harmadik út, nincs olyan megoldás, amellyel össze lehet válogatni mindkét rendszer elő-

nyös vonásait, sutba dobva vagy háttérbe szorítva a nemkívánatos mellékhatásokat. Mint azt a másutt sokszor használt Kornai-metafora mondja, a társadalmi rendszerek között nem lehet úgy választani, mint a szupermarketben: csak azt tesszük bele a kosárba, ami tetszik nekünk. A politikai struktúra, a tulajdonviszonyok és a gazdaságot ezernyi módon átszövő koordinációs mechanizmusok lényegében már mindent meghatároznak. Ha ez a három fő jellemző adott, ez meghatározza a rendszer többi, ugyancsak fontos vonását is (388. old.).

„Az *Anti-Equilibrium* nem egy tétel a publikációs listámon. Ez volt kutatói pályafutásom legambiciózusabb vállalkozása. [...] az *Anti-Equilibrium* nem érte el azt a hatást, amit reméltem tőle.” (208. old.)⁴ Ezek a könyv magyarázatra, elemzésre szoruló kulcsmondatai. Szinte minden eseményszál, minieszszé-terjedelemre felnövelt gondolatmenet összekapcsolható ezzel a két mondattal. A 10. fejezet utolsó oldalain – például – a szerző ismét a siker és a kudarc viszonyáról vall. Itt sorakoznak a félig kimondott, „mi lett volna, ha...?” típusú kérdések. Lehet, hogy az *AE*-mal túl sok haragost szereztem? Mi lett volna, ha az *AE* megmarad rövid esszé formájában, ahogyan először megírtam? Ha nem az általános egyensúlyelméletet, hanem az arra alapozódó egyetemi oktatást és kutatási programot állítottam volna a bíráló középontjába? Talán a hangnem radikalizmusából kellett volna még többet visszavennem? Hogyan lehetséges az, hogy pályatársak megkapták a legnagyobb elismeréseket is, jóllehet a neoklasszikus elmélet bírálata során felhasznált érveket és szempontokat tőlem vették kölcsön, vagyis inkább plagizálták?⁵ Örökre megválaszolatlanul maradó kérdések.

Az én olvasatomban ez a rendhagyó önéletrajz – melynek angol nyelvű kiadása már készül – elsősorban azt szolgálja, hogy Kornai még egyszer kifejtthesse, s talán a korábbiaknál is eredményesebben foglalhassa össze gondolatait a közgazdaságtani kutatás feladatairól, módszereiről, központi kategóriáiról. És ez az a feladat, amit nem bízhatott másra – a tanítványokra vagy a tanítványok tanítványaira. A neoklasszikus elmélet bírálatának mostani rekapitulációja – ami természetesen kevesebb is, meg több is annál, mint amit az *AE* eredetileg tartalmazott – valójában több fejezeten át, de mégis jól elkülöníthetően három párhuzamos gondolatmenetben történik: egy történeti, egy módszertani és egy matematikai fogalmi keretben (1. ábra).

A kiindulópont személyes és mélyen történelembe ágyazott. „*A tőkét* olvasva határozottam el, hogy közgazdász leszek.” (50. old.) Kornait lenyűgözte a mű belső logikája és az elemzés világjobbító szándéka, valamint az is, hogy a logikai elemzést Marx nem rendelte alá az érzelmeinek. Nem a tőkésnek gonoszságának tulajdonította a kapitalizmus bajait, hanem a rendszer egészét bírálta.⁶ 1946-ban vagyunk, Kornai 18 éves. Szerencséje volt, túlélte a vészidőszakot – miközben szerettei, barátai, iskolatársai közül so-

kan elpusztultak. Hivatásos pártkatoná lesz, majd újságíró, és csak 1959-ben – a memoárban részletesen bemutatott kényszerek hatására – kezd hozzá a közgazdaságtan, s ezen belül a neoklasszikus paradigma (Arrow, Hicks, Samuelson, Walras, Lange) módszeres elsajátításához.

1. TÖRTÉNETI MEGKOZELÍTÉS

Kornai elsődleges, mindent meghatározó élettapasztalata – szemben nyugati pályatársaiéval – a létező szocializmus világa. Évtizedeken át minden írása erről szól. A neoklasszikus közgazdasági elmélet a „normális” piacgazdaságok tapasztalatait leszűrve az optimumként értelmezett egyensúly fogalmát állítja az elemzés középpontjába, s azt állítja, hogy az évtizedek során kifejlődött fogalmi készlettel minden létező gazdasági rendszer leírható. A létező szocializmus világából kitekintve Kornai számára három elvetetés adódott.

4 ■ Ezt az állítást többféleképpen is számszerűsíteni lehet. Elég egy rövid ujjgyakorlat az internet keresőjével, hogy megállapítsuk, ha Kornai nevét a *soft budget constraint*-tal párosítjuk, akkor több mint 30-szor annyi találatunk van, mintha a Kornai nevére az *Anti-Equilibrium* kifejezéssel együtt keresünk rá (9270 : 289, Google, 2005. okt. 3.). A már idézett Wargo intézet interneten is megtalálható tanulmánya Kornai három nagy könyvének (*AE*, *A hiány* és *A szocialista rendszer*) idézettségét mutatja be az SSCI 1975–2002 adatai alapján. Az ebből le-szűrhető következtetések egyeznek a fentebb mondottakkal.

5 ■ Hogy Kornai ki(k)re, gondolhatott, talán sohasem fogjuk megtudni. Nekem erről sohasem beszélt. De azért érdemes találgatni. Kornai lábjegyzetbe szorult leírása (204. old.) leginkább a világszerte ünnepelt amerikai közgazdászra, Joseph E. Stiglitzre illik. Stiglitz 2001-ben kapott Nobel-díjat. Ünnepi előadásának írásos változatában és a hozzá csatolt terjedelmes irodalomjegyzékben Kornai neve egyszer sem tűnik fel. Kornainak – bár ezt sem említette soha – nagyon fájhatott az is, hogy abban az évben a kitüntetettek a Svéd Akadémia nevében az a Jörgen W. Weibull méltatta, akivel ő a hetvenes években együtt dolgozott.

6 ■ A közgazdászok fiatal nemzedéke számára, akik nem töltöttek éveket a marxi életmű tanulmányozásával, s akikben ezért nem rögződtek mélyen a sokszor idézett marxi „alappontok”, érdemes e helyütt szó szerint is felidézni *A tőke* I. kötetének előszavában fellelhető marxi megfogalmazást: „személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és -érdekek hordozói.” (*MEM*, 23. köt., 9. old.)

7 ■ Az *AE* egyik leghevesebb bírálója, a Kornaiéhoz hasonló személyes tapasztalatokkal rendelkező csehszlovák Klaus-Tříška szerzőpáros pontosan ezt az ellenvetést így fogalmazta meg: „egy rendkívül kevésbé hatékony rendszer is lehet egyensúlyban”. Vaclav Klaus – Dušan Tríška: Kornai János és a posztoszocialista átalakítás. *BUKSZ*, 1994. tél. 481. old.

8 ■ Ambrus-Lakatos Lóránt: Hozzászólás Kornai János előadásához. In: Gál Róbert Iván – Szántó Zoltán (szerk.): *Cselekvésemélet és társadalomkutatás*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp., 2003. 263–267. old.

9 ■ Ez a definíciós vita adta az ún. disequilibrium-iskolával folytatott, egy évtizeden át tartó polémia lényegét. L. *A gondolat erejével*, 13. fejezet.

10 ■ Kornai nem említi, de a közgazdaságtani és gazdaságtörténeti tankönyvek kedvenc példája, hogy az 1929–33-as túltermelési világválság idején a brazil termelők inkább a tengerbe öntötték az eladhatatlan kávé, mint hogy ingyen adják oda a (nem fizetőképes) rászorulóknak. Hasonló okokból használták mozdonyok fűtésére az eladhatatlan gabonát.

11 ■ Heller Ágnes – Fehér Ferenc: *A modernitás ingája*. T-Twins, Bp., 1993. 173. old.

1. ábra

A neoklasszikus paradigma bírálatának logikai váza

Ismerkedés „A tőké”-vel (1946) → Ismerkedés a neoklasszikus elmélettel (1969)

a) Ha a gazdaságnak – definíció szerint – *muszáj* egyensúlyba kerülnie, akkor a szocialista gazdaság piacain is egyensúly van. Ez ellentmond milliók napi tapasztalatának. A szocializmust az áruhiány jellemzi. Mi erre a neoklasszikus válasz? A szocialista gazdaság nem önálló entitás. Nem más, mint egyensúlyban lévő, de gyengén muzsikáló⁷ vagy szándékosan kialakított monopóliumok által elfuserált⁸ piacgazdaság. Nincs tehát szükség új elméletre, új kategóriákra, minden beleilleszthető a meglévő fogalmi keretrendszerbe. Logikailag nincs ebben semmi hiba, lehet így is használni a kategóriákat. Csakhogy, mondta Kornai egy alkalommal – talán magántársaságban vagy egy előadásában? –, ilyen alapon azt is állíthatjuk, hogy a „nyár” nem más, mint „erősen megváltozott tél”. De ez játék a szavakkal, ami egyre kacifántosabb fogalmak használatára kényszerít.⁹

b) A kapitalista gazdaság piaca sincs minden jószág tekintetében egyensúlyban, és soha sincs olyan állapotban, amelyet könnyű szívvel társadalmi optimumnak lehetne nevezni. Különösen a munkanélküliség visszatérő probléma. Ezt már Marx is észrevette, Keynes ettől lett világhírű, s végül – tehetjük mi hozzá 2005-ben – a munkanélküliség ma is nyomasztja az egyesült Európát. Hogyan lehetséges tehát, hogy a szocializmusban épp a munkaerőt illetően fordított a helyzet: nem a munkaerő-felesleg, hanem a munkaerő hiánya jellemzi?

c) Ha a szocialista és a piaci típusú gazdaság különbségei pusztán mennyiségi jellegűek, és/vagy csak a nem különösebben fontos részjellemezők különböznek, akkor az eladók piacából lehet vevők piacát is csinálni, tehát a szocializmus megreformálható. De a reformok mégsem hoztak igazi eredményt – sem Magyarországon, sem másutt.

Kornai az *AE*-ban és *A hiányban* a három fenti ellenvetés közül kettőre adott világos választ. (A harmadik kérdést – a megreformálhatóságát – évtizedeken át tudatosan megkerülte.) A termelőeszközök magántulajdonán alapuló piaci rendszerben a kínálat minden részpiacon mindig meghaladja a fizetőképes keresletet, jóllehet a ténylegesen lezajló adásvételek összessége a kisebbik nagysághoz, a vásárlók pénztárcájához igazodik. Az eladott és a megvásárolt áruk mennyisége mindig egyenlő – de ez nem nevezhető egyensúlynak, pláne nem optimumnak.¹⁰ A fizetőképes kereslet igényei szerinti termelés éppen-séggel igazságtalan is lehet, hiszen – írja Kornai gon-

1. Történeti megközelítés

A szocializmus mint egyszeri történelmi tapasztalat (1917–1990)

2. Módszertani megközelítés

(i) „Kis” és „nagy” döntések

(ii) Az axiómákat metaracionális tényezők is alakítják

(iii) Nem-árjellegű jelzések nagy szerepe

3. Matematikai ábrázolás

Egyenletek (I-O) vagy egyenlőtlenségek (LP)

1. Az „egyensúly” fogalmának elutasítása, aszimmetriák hangsúlyozása

2. Nincs általánosan érvényes társadalmi jóléti függvény

dolait átfogalmazva Fehér Ferenc filozófus – egy ilyen rendszerben a pénzhiány miatt jogos vágyak tömege marad kielégítetlen.¹¹ Szeretjük, nem szeretjük, ez a piacgazdaság normálállapota.

Ott, ahol a termelőeszközök állami tulajdonban vannak, minden épp fordítva van: a túlkereslet, a hiánygazdaság a jellemző normálállapot, nem pedig „a kínálat egyenlő a kereslettel” szituáció. Végeredményben itt is a rövidebb oldal elve érvényesül: csak annyi árut adnak el, amennyi rendelkezésre áll. Aki nek nem jut – hiába van pénze –, nem kap semmit. És nem csak a kereslet és a kínálat egymáshoz viszonyított arányáról van szó! A szocialista gazdaságban az előállított termékek jórészt silány minőségben készülnek, kicsi a változatosság, s ami kapható, azért is sorba kell állni. Továbbá nemcsak hogy mindenből hiány van: a megtermelt javak egy része felesleges, eladhatatlan, tehát egyszerre van hiány és felesleg. Ennyiben az „általános”, minden piacra egyidejűleg kiterjedő egyensúly fogalma, amely a többletek és a hiányok egymást matematikai értelemben kioltó kiegyenlítődésein alapul, még félrevezetőbb.

A piacgazdaság sem fenéig tejfel, s távolról sem csak a munkanélküliség miatt! A tőkés magántulajdon talaján a társadalom kettéválása gazdagokra és szegényekre szükségszerű, s ezek a különbségek különösen a szegényebb országokban drámaian nagyok lehetnek. Ehhez képest a szocialista társadalom kétségtelenül az egyenlőség világa. A piacgazdaság ráadásul képmutató is, amit – egyebek mellett – a *bourgeois* és a *citoyen* Marx óta jól ismert ellentétpárja példáz. A polgári társadalom a piacgazdasági keretek között naponta újratermeli azokat a helyzeteket, amelyekben az üzletemberek tökéletesen normálisnak tekintik azon döntéseiket, amelyeket állampolgárként maguk is erkölcsbe ütközőnek, visszataszítónak minősítenek.

Fő jellemzőként tehát sem az egyik, sem a másik rendszer leírásakor nem helyes az egyensúly és az optimum fogalmát használni. Valójában mindkét társadalmi rendszerre az aszimmetrikus és a sok szempontból nem kívánatos állapotok¹² tömege jellemző. Vagy hiány van, vagy túlkínálat. Vagy az eladó van fölényben a vevőkkel szemben, vagy a vevő a korlátlan úr.¹³ Mindkét rendszernek vannak előnyei és hátrányai, de sem az előnyök, sem a hátrányok nem kapcsolhatók össze okságilag a gazdaság (fő)szereplőinek jó vagy rossz szándékaival. A szocialista vállalatvezetők hiába szeretnék elegendő mennyiségű, jó minőségű árut termelni – a végeredmény mindig a hiány, a silány minőség lesz. A tőkés vállalatok vezetői viszont lehetnek megértők a kevésbé munkabíró, kevésbé tehetséges, ámde tisztességes munkások iránt – ha nem megy az üzlet, kénytelenek megválni a feleslegessé vált munkaerőtől. A kapitalizmusban a vevőkért folytatott verseny kényszeríti ki a technikai fejlődést, a napról napra javuló, időnként pedig forradalmian új termékek piacra hozatalát. Az örökös rivalizálás, a nyaktörő verseny azonban a munkavállalók szemszögéből nézve emberhez méltatlan kiszákmányolásnak, a nem közgazdász átlagember szemében anarchiának látszik. Kornai gondolatai nyomán Fehér Ferenc filozófus ezt az ellentmondást „kisebbségi csodának” nevezte, merthogy a kapitalista gazdaság a szűkösséget, az örök ontológiai átkot, a mindig telhetetlen vágyaink és mindig korlátos erőink összevetéséért ránk mért metafizikai büntetést – vagyis a Paradicsomból való kiűzetést – hajtóerőként, a gazdasági motiváció választott, „szabad” elveként tudta, tudja megjeleníteni.¹⁴

2. MÓDSZERTAN

Az életmű gondolati rekapitulációját tartalmazó jelen könyvében Kornai három módszertani érvelésláncot használ az egyensúlyelmélet bírálatához.

a) A szokásos közgazdasági elmélet középpontjában a fogyasztók és a termelők rutindöntései állnak. Kisebbségi nagyobb összegekről minden nap vásárlunk valamit, a termelést irányító vezetők naponta, sokszor óránként döntenek a termelés növeléséről vagy csökkentéséről. Az angol nyelv szóhasználatából építkező mikroökonómia ezeket az ismétlődő kis döntéseket nevezi határdöntéseknek. Ezzel szemben Kornai az ismétlődő és a nem ismétlődő döntések közötti alapvető különbséget hangsúlyozza. Élete példájából öt visszafordíthatatlan, megmásíthatatlan, nagy döntést emel ki (szakít a kommunista párttal, nem emigrál, a politika helyett a tudományt választja, szakít a marxizmussal, elindul a nyugati közgazdászok versenyében). Nyilvánvaló, hogy ehhez hasonló nagy döntésekre minden önreflexióra képes ember tud példát saját életéből.

Natura non fecit saltum, azaz a természetben nincsenek ugrások – olvasható a mottó a neoklasszikus közgazdaságtan korai alapművében (Alfred Mar-

shall: *Principles of Economics* 1890). Ez azóta is kiemelkedetlen fundamentuma a *mainstream* közgazdaságtannak. Ezzel a hagyománnyal áll harcban tehát Kornai, amikor a „kis” döntésekkel szemben a „nagy” döntések, az ugrások jelentőségét hangsúlyozza. Könnyű volna érvelését visszautasítani, ha a „nagy” döntések kategóriája csak a nem gazdasági jellegű, tehát politikai vagy etikai választásokra vonatkoznék (pl. Ne ölj!). De éppen hogy nem erről van szó!¹⁵

A „nagy”, a nem ismétlődő, egyszeri döntések fogalma nélkül nem lehet értelmezni a piacgazdaságokra oly mélyen jellemző újításokat, innovációkat, a termelést forradalmasító technológiai változásokat sem. Kornai *A kommunista kiáltványra* és Schumpeter munkásságára, azaz a közgazdász szakmában közismert okfejtésekre hivatkozik: a piacgazdaság legfőbb erénye a verseny, s ez egyszerre oka és kö-

12 ■ Ebből a megközelítésből érdemes újraolvasni Stiglitz már említett Nobel-díjas előadását – szinte másról sincs szó, mint a gazdaság aszimmetrikus természetéről. Egyébként a Stiglitz honlapján megtalálható számtalan tanulmány, cikk és interjú sehol sem említi az AE-mot vagy akárcsak Kornai nevét (<http://www3.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/papers.cfm>)

13 ■ A folklór szerint Amerikában már az első munkanapon azt tanítják meg minden boltossegédnek: „*The customer is the king*”.

14 ■ Heller–Fehér: *i. m.* 166. old.

15 ■ Erdékes és aktuális példája a nagy és kis döntések egymás mellett élésének az a válasz, amelyet az izraeli és az amerikai társadalom adott a terrorista merényletekre. Ahhoz képest, amennyivel a terrorista merényletek megnövekedtek az autóbusz-használat vagy a kávéházi teraszon való ücsörgés kockázatát Tel-Avivban, vagy a repülés kockázatát bárhol az Egyesült Államokban, a mért forgalomcsökkenés irracionális mértékű. Mintha az emberek képtelenek lennének a költségek és a haszon reális felmérésére. A részletesebb vizsgálatokból azonban kitudt, hogy valójában nincs olyan, hogy „az” emberek viselkedése. Másképpen viselkednek azok, akik számára az autóbusz-használat, a kávéháza járás vagy éppen az Amerikán belüli repülés rutinszerű kis döntés (az ő viselkedésüket a terrorizmus alig befolyásolta), és azok, akik csak alkalmoszerűen, ritkán utaznak busszal Izraelben vagy ülnék repülőgépre Amerikában. Ez utóbbiak számára ez nem rutindöntés, ők radikálisan csökkentették a buszhasználatot, a kávéháza járást stb. Ezt a valójában könnyen érthető, logikus viselkedésbeli különbséget meg lehet magyarázni a neoklasszikus paradigma fogalmaival is – de nagyon komplikált lesz. L. a Nobel-díjas Gary Becker nagy visszhangot kiváltó, internetről is letölthető tanulmányát: Gary Becker – Yona Rubinstein: Fear and the Response to Terrorism: An Economic Analysis. Kézirat.

16 ■ Schumpeter (1883–1950) hagyatékából nem régen – Kornai könyvének megjelenését követően – előkerült egy kézirat. Ebben számos olyan megfogalmazás szerepel, amely még a korábban ismert szövegeknél is közelebb áll Kornai itt idézett módszertanához. A fejlődést itt Schumpeter úgy definiálta, mint „átmenetet az egyik normarendszerből a másikba, melyet azután nem bonthatunk végtelen kis nagyságú lépésekre”. Ennek az elemzésének a kulcsfogalmai: bizonytalanság, újdonság, ugrás. L. *Journal of Economic Literature*, 2005. március, 108–120. old.

17 ■ A főárambeli gondolkodás nem fogadta el ezt az érvelést Kaldortól sem, pedig ő az angliai Cambridge-ből, az Adam Smith-i és marshalli hagyományokhoz kapcsolódva próbált érvelni. 1972-es – az AE-t követő és arra hivatkozó – írásában kritikáját arra hegyezte ki, milyen súlyos hiba a piac szerepét pusztán az alokációs funkcióra korlátozni, és elfeledkezni a piacok kreatív funkciójáról. Kaldor írása (Az egyensúlyi közgazdaságtan alkalmatlansága) magyarul: Káldor Miklós: *Gazdaságelmélet – gazdaságpolitika*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1989.

vetkezménye a technikai haladásnak, az állandó újtásnak.¹⁶ Valójában könnyen érthető, s nem is különösebben új ellenvetésről van itt szó – és mégsem fogadták el, mert szembement a neoklasszikus hagyománnyal.¹⁷

Ezen a ponton érdemes kiegészítést fűzni az érveléshez. Kornai az *AE* kudarcát elemezve nem tér ki arra a kézenfekvő megfontolásra, amely a neoklasszikus közgazdaságtan angolszász kulturális gyökerei, illetve a fentebbi példában idézett német szerzők – Marx és Schumpeter – egyidejű felemlegetésével szinte magától adódik. A XXI. század első évtizedéből visszatekintve meglehetősen szembeötlő élettapasztalat-különbség választja el egymástól az angol-amerikai, illetve a kontinentális európai szellem-tudományt. Első hallásra bármilyen furcsán hangzik is, az európai kontinens bármely országgal összehasonlítva nemcsak Angliára, de az Egyesült Államokra is a változatlanság, az intézményi stabilitás jellemző. Az angol társadalom politikai berendezkedése – az alkotmányos monarchia – háromszáz éves múltat tekint vissza, s az amerikai alkotmány is kétszáz esztendő keretrendszerrel jelent. Ehhez képest még Európa nyugati felében is – gondoljunk csak a két legfontosabb országra, Németországra és Franciaországra – a ma élő nemzedékek életében szinte évtizedenként változott az alkotmányos berendezkedés, mozogtak a határok, változott a jogrend. Ha pedig Európa keleti felére gondolunk – és Kornai ennek a régióknak szülte –, még markánsabbak az egyetlen emberöltő alatt lezajlott változások. Ilyen szemüvegen keresztül vizsgálva az *AE* amerikai és angol fogadtatását, már könnyebb megérteni, hogy ott miért tartja magát oly kimozdíthatatlan erővel a kis döntésekre, kis lépésekre épített marshalli hagyomány.

b) Kornai megint csak a maga élettörténetéből vett példákkal magyarázza, mi a baja a neoklasszikus paradigma kiinduló feltételezéseivel. A tudomány dedukcióra épül, s a logikai modell használata során meghatározott axiómákból indulunk ki – ez idáig rendben van. A gazdaság szereplőiről is racionális (önérdekkövető) magatartást feltételezünk, vagyis azt, hogy adottnak tekintett korlátozó feltételek mellett, széles értelemben vett költség-haszon szempontok alapján optimalizálnak.

Csakhogy az egyének viselkedési preferenciáit, döntéseit – írja Kornai a kommunizmus eszméjével való szakítását magyarázva – „nem csupán a tiszta és alakítja ki, hanem elég jelentős részben metaracionális tényezők: hitek, előítéletek, kívánságok, vágyak, erkölcsi ítéletek. A metaracionális tényezők az ajtónálló szerepét játsszák; meghatározzák, hogy melyik ajtó táruljon ki egy gondolat vagy egy benyomás beáramlása előtt, és melyik maradjon zárva.” (67. old.) De ha a korábban adottnak vélt feltételek egy része megváltozik – és ennek általában személyhez, egyedi történésekhez köthető és/vagy metaracionális tényekre visszavezethető okai vannak –, akkor ugyanezen korábban felhalmozott tapasztalatok, adottnak látszó

korlátok mibenléte, keménysége hirtelen másként látszik. Az ok-okozati láncok másképpen rajzolódnak ki, mint korábban. Bármennyire kívánatos és – a neoklasszikus tudományfelfogás szerint – „illendő” lenne is, a tények és az ok-okozati elemzés épp a legfontosabb közgazdasági kérdésekben nem választható el mereven egymástól. Érveinek alátámasztására Kornai M. C. Escher holland művész egyik híres, a pszichológiai szakirodalomban gyakran idézett képére utal. Első ránézésre a képen fekete madarak repülnek jobbról balra. De ha jobban megnézzük, úgy is láthatjuk, hogy nem fekete, hanem fehér madarak repülnek, méghozzá balról jobb felé (2. ábra).

2. ábra – M. C. Escher: Nappalok és éjszakák

c) Az *AE* – és a hetvenes években született más Kornai-művek – újszerű módszertani kezdeményezése az volt, hogy felhívták a figyelmet a nem árjellegű információközlés fontosságára. A neoklasszikus elmélet középpontjában – megint csak Marshall óta – az árjelzések állnak. Kétségtelen, hogy az árak és mennyiségek összekapcsolása termékeny elgondolás volt Marshall részéről, amivel számtalan gazdasági és nem gazdasági jelenséget jól meg lehet magyarázni. Az árak változása általában megváltoztatja mind a kereslet, mind a kínálat nagyságát – egyszóval hat a racionálisan viselkedő gazdasági szereplőkre. Csakhogy – vetette fel a kérdést Kornai –, mivel magyarázható, hogy a szocialista gazdaságban a vállalatok viselkedését alig-alig befolyásolják az árak? Sőt, mivel magyarázható az a tény, hogy a gazdaság – a „normális” piacgazdaság is! – tele van nagy- és óriásvállalatokkal, amelyekben *belül* az árak szintén nem játszanak meghatározó szerepet? Miért kellene az ilyen vállalatokat „fekete doboznak” tekinteni? Ezeknek a kérdéseknek a taglalásával is jó irányban tapogatózott az *AE*.

3. MATEMATIKAI ÁBRÁZOLÁS

Kornai szerint a neoklasszikus egyensúlyi modellek a gyakorlati döntéshozók számára használhatatlan matematikai módszereket implikálnak. Kornai a hatvanas évek első felében – Lipták Tamás matematikus-sal termékenyen együttműködve – a textilipar

számára tervezési-programozási feladatokat végzett. Ekkor kerültek szembe azzal a dilemmával, hogy a valós gazdasági szereplők viselkedésének matematikai leképezésére az egyenletrendszerek vagy inkább az egyenlőtlen-ség-rendszerek alkalmasak-e. Mint oly sokszor, az elméleti, a gyakorlati és a technikai korlátok adta lehetőségek itt is keveredtek. Az egyenletrendszerekkel való modellezés a marxista hagyományban gyökerezik (ez az ún. input-output módszer), az egyenlőtlen-ségek alkalmazása a neoklasszikus hagyományokból is eredeztethető lineáris programozás sajátossága. Kornait riasztotta az egyenletek formájában leképezett világ determinizmusa. Ha adott a végső felhasználás vektora (azaz hogy az egyes végtermékekből milyen mennyiségre van szükség), akkor egyértelműen meghatározott az ezzel összhangban lévő termelés és a termelés technológiája is. Ezzel szemben a lineáris programozás a választás lehetőségét sugalmazza. Egy előre megszabott felső korlát alatt (vagy éppen egy alsó korlát felett) a gazdasági vezetők meghatározhatják, hogy többet vagy kevesebbet termeljenek. A vállalati vezetők – adott esetben a textilipar vezetői – választhatnak, s ezért választanak is. Egyáltalán nem mindegy, hogy az ágazat vezetői a meglévő technikát konzerválják, és aránylag szerény beruházással csak a termelés volumenének növelését erőltetik-e, vagy inkább nagy beruházási költséggel és importtal a termelékenység növekedését és a minőség javítását helyezik előtérbe, elfogadva a kisebb volumennövekedést.¹⁸

Az a látszólagosan elvont küzdelem, amelyet Kornai majd négy évtizede az egyensúly fogalmának használata kapcsán vív, végeredményét tekintve fontos gyakorlati következtetésekhez is vezetett. Érdekes módon erre vonatkozó gondolatait Kornai nem a „kudarc” fejezetbe építette be, hanem abba a részbe, ahol életének egy korábbi szakaszáról, a matematikai programozásról van szó (8. fejezet). Itt és ebben a megközelítésben fogalmazza meg azt a gondolatot, hogy az általános egyensúly kategóriájának elvetéséből következik az egyértelműen meghatározható társadalmi érdek, a minden társadalomra érvényes, egyetlen „jóléti függvény” elvetése is.

Mint már erről fentebb esett szó, a neoklasszikus paradigma szerint az általános egyensúly állapota egyben optimális állapot is. Ez úgy értendő, hogy adott feltételek mellett nem lehet tovább úgy javítani a társadalom bármely tagjának helyzetét, hogy az ne rontaná ennél nagyobb mértékben egy másik emberét.¹⁹ Amikor a neoklasszikus gazdaság modellrendszerében „kis” döntésekről vagy határdöntésekről van szó, akkor mindig parciális elemzést végzünk, azaz a „kis” lépések hatását úgy vizsgáljuk, hogy közben minden egyebet változatlanul tekintünk. Ez a két módszertani megoldás össze is függ egymással. A „kis” változások hatását valóban akkor lehet a legjobban vizsgálni, ha közben minden más hatástól eltekintünk. Az alma

áremelkedésének hatását – például – úgy vizsgáljuk, hogy feltételezzük, sem a többi gyümölcs ára, sem a vásárlók jövedelme nem változik.

Gondolatilag ez az a pont, ahol Kornai – és *A gondolat erejével* olvasói számára – világossá vált, illetve válik, hogy a kritika éle részben arra irányul, amit az általánosan elfogadott tankönyvek – elsősorban Samuelson munkásságának hatására – a makroökonómia mikroökonómiai megalapozottsága néven említene. Kétségtelen, óriási a csábítás arra, hogy a mikroökonómia fogalmait, módszereit és tételeit egy az egyben átemeljük a makroökonómiába. Így minden egyszerűnek, logikusnak látszik. Kornait azonban kutatásai már a hatvanas években arról győzték meg, hogy hiba a társadalmat (akárcsak egyetlen országot is!) homogén egységnek – azaz egyének pusztá halmazának – tekinteni. Addig, amíg az elemzés a mikroökonómia keretén belül marad, érthető és tartható az a megközelítés, amely mindenütt csak mennyiségeket és árakat lát. Ebben a fogalmi keretben értelmes absztrakció a mennyiségek és árak egymáshoz való igazodása során az egyensúly és az optimum feltételezése is. Csakhogy amint átlépünk a makroökonómia világába, ahol már nemcsak a mennyiségek és az árak alakulása, hanem az intézmények működésének mikéntje is fontos, egyszerűen tarthatatlanná válik, mi több, a hétköznapi gondolkodásnak is ellentmond az optimum fogalma. Miért is volna optimális egy-egy ország jogrendje vagy vállalati struktúrája?

Az emberek véleménye minden társadalomban megoszlik afelől, mit tekintenek saját érdeküknek, mit minősítenek jónak, jobbnak vagy legjobbnak, hogyan képzeli a költségek és hasznok megosztását

18 ■ Természetesen az AE-ban még számos más fontos érv is szerepel a neoklasszikus paradigma bírálatában. Kettővel – ti. a növekvő hozadék lehetőségének kizárásával, illetve a tökéletes vállalatok belső strukturális differenciáltságának figyelmen kívül hagyásával, és e két módszertani probléma gyakorlati következményeivel egy korábbi írásomban foglalkoztam: Mihályi Péter: Privatizáció és globalizáció – avagy az Anti-equilibrium újrafelfedezése. *Közgazdasági Szemle*, 2000. 10. szám.

19 ■ Ez az ún. Pareto optimum. Vilfred Pareto (1848–1923) az általános egyensúlyelmélet alapító atyjának tekinthető, és a már többször említett Leon Walras (1834–1910) tanítványa volt.

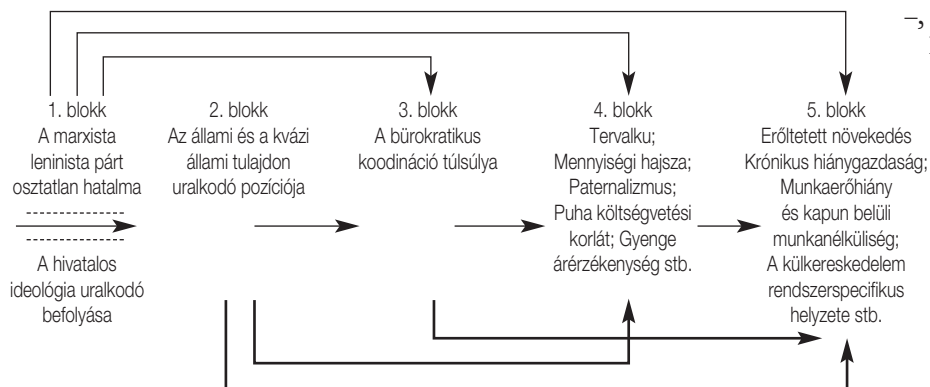
20 ■ Vö. Heller–Fehér: *i. m.* 8. old.

21 ■ Kornai itt még egy rövid kitérőben és egy lábjegyzetben utal arra az elméletörténetileg fontos tényre, hogy az 1960-as évek elején körvonalazott sejtését nagyjából vele egy időben az általános egyensúlyelmélet modern kori pápája, Kenneth J. Arrow precízén is megfogalmazta. Itt az ún. lehetlenségi tételről van szó, amely azt fejezi ki, hogy nincs olyan egyértelmű demokratikus döntéshozatali eljárás, amely közös jóléti függvénybe egyesíthetné az egymástól eltérő egyéni preferenciákat. Attól függően, hogy a demokratikus döntéshozatal milyen sorrendben teszi fel az egyéneknek a választási lehetőségekre vonatkozó kérdéseket, más és más végeredmény adódik.

22 ■ Vö. Heller–Fehér: *i. m.* 104. old.

23 ■ Ezen a ponton Kornai credója teljes mértékben összecseng Keynes *Általános elméletének* nevezetes zárómondataival és Fukuyama (1990) gondolataival is.

24 ■ Erről részletesen Mihályi Péter: Jó úton járunk? Magyarország euróstratégiája. *Közgazdasági Szemle*, 2005. 7–8. szám, 712–732. old.

3. ábra

A klasszikus rendszer koherenciája, a kauzalitás fő iránya

Forrás: *A szocialista rendszer*, 381. old.

a jelen és a jövő generációi között (már ha gondolkodunk erre egyáltalán). Mint azt már egy XVIII. századi francia filozófus szellemesen megjegyezte, nem lehetünk egy időben a csatátér valamennyi pontján, ezért öncsalás azt hinni, hogy a küzdelem valamennyi lehetséges szereplőjének és nézőjének valamennyi helyzetét egyetlen homogén elméletbe sűrítjük.²⁰ Bármely korban igaz – és most Kornai szavaihoz térünk vissza –, hogy a rendszer egésze több az egyének összességénél. Az egyének igényeinek összehangolása általában nem vezet valamiféle nyugvópontra, mindenki számára kívánatosnak tetsző optimumhoz. Ez a folyamat konfliktusokkal jár, s ezek a konfliktusok – sok áttételen keresztül – szükségszerűen a politika szférájában dőlnek el. Nincs és nem is lehetséges olyan elméleti modell, amelynek végeredménye alapján bárki kijelenthetné, hogy ez és ez a termékszerkezet, ez és ez a ráfordítás-struktúra eredményezi a társadalmi jóléti függvény maximumát, tehát ennek megvalósítása a társadalmi érdek.²¹ Nem lehet kiszámítani vagy megtervezni a kapitalizmus és a szocializmus, a magántulajdon és a verseny, illetve a köztulajdon és a centralizált döntések megfelelő arányát – annál az egyszerű oknál fogva, hogy nem létezik ilyen rögzített arány.²²

A stabil, békés Amerikából nézve kézenfekvőnek látszik, hogy minden társadalmi változás mögött egyének kiszámítható érdekeit kell keresni. A XX. század két nagy európai kataklizmáját – a kommunista rendszert és a fasiszmust – átélve azonban Kornai számára sem a mikroökonómia alapfeltevése szerinti önérdékkövető racionalitás, sem a makroszintű végeredmény kiszámíthatósága nem tűnik bizonyosságnak. Élete során túl sok ellenpéldát látott. Nemcsak az önérdék határozza meg az emberek viselkedését. Az is számít, mit gondolnak, miben hisznek. „Életem egész munkássága értelmét vesztené, ha nem lennék meggyőződve arról, hogy a gondolatnak van ereje.” (15. old.)²³ Lehet persze úgy érvelni – mint erre fentebb egy más összefüggésben utaltunk

–, hogy a költség-haszon elemzés határait kényünkre-kedvünkre tágitjuk. Ezzel a trükkel kétségtelenül eltűnik minden gondolat, minden eszmeiség, és csak a pusztá érdek marad a színpadon. Ily módon érvelve azt is mondhatnánk például, hogy a Rákosi-féle vezetéstől racionális gazdasági döntés volt, hogy megpróbálták Magyarországot a vas és acél országává tenni, mert ha ágáltak volna ez ellen, Moszkva páros lábbal rúgja ki a

Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának tagjait, megromlanak a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok, s ez árt a magyar gazdaságnak. Lehet így is érvelni, de ez játék a szavakkal, hasonló a fentebb idézett évszak-definícióhoz.

A neoklasszikus modell általában összekapcsolja a „kis” lépések módszerét a parciális elemzéssel, azaz az egyidejűleg lehetséges milliányi egyéb változást tudatosan figyelmen kívül hagyja. Ez az eljárás az egyetemi oktatásban megvilágító hatású, s egy-egy modellvizsgálaton belül alkalmas a részösszefüggések számszerű illusztrációjára is. De ezek a modellek az ok-okozati kapcsolatokat általában csak egyirányú folyamatként tudják értelmezni. A körülöttünk lévő gazdasági rendszereket azonban közvetett és közvetlen hatások, visszacsatolós mechanizmusok és a folyamatok kumulációja formálja. Vegyük példaként a klasszikus szocialista rendszert! Az ebben a működésben fellelhető oksági kapcsolatok fő irányát Kornai a következőképpen ábrázolta (3. ábra).

Az ábra balról jobbra haladva mutatja az oksági kapcsolat főirányát. A nyilak azt szemléltetik, hogy egy-egy jelenségcsoportra nemcsak a megelőző – azaz csupán egy réteggel mélyebben fekvő – jelenségcsoport hat, hanem valamennyi mélyebb tényező is közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorol.

Hogy nemcsak őszinte, fontos, de aktuális is mindaz, amit Kornai egyensúlykritikája számunkra örökül hagy, azt talán érdekes lehet Magyarország és az Európai Unió kapcsolatrendszerének példáján is végiggondolni. Egy konkrét gazdaság, mint a mai Magyarország vagy az EU egyidejűleg 20-30 makroökonómiai mutatóra és legalább ennyi nehezen számszerűsíthető társadalmi jelzőszámra figyel egyszerűen – a kutatásfejlesztéstől a romák beilleszkedéséig. Egy ilyen bonyolult rendszerben nyilvánvalóan nem értelmezhető az egyensúly, az optimum fogalma. Ennek a legalább 50-60 szempontból álló célrendszernek számtalan olyan kombinációja van, amely tartósan is fennmaradhat.²⁴ Természetesen annak van értelme, hogy a tapasztalati értékek átlagos értékét figyeljük – éppen ezt teszik a nemzeti statisztikai hivatalok –, de ezek az átlagok nem fejeznek ki semmiféle egyensúlyt vagy optimumot. Miért vol-

na például egyensúlyinak mondható a francia GDP elmúlt 15 évben tapasztalt, átlagosan 1,8 százalékos növekedési üteme, vagy az ugyanezre az időszakra számított 7,9 százalékos német munkanélküliségi adat? A valóságban csak olyan gazdasági helyzetek és intézményi megoldások között választhatunk, amelyek mindegyike tökéletlen valamilyen szempontból. Minden megoldás, minden változtatás előnyök és hátrányok együttállását, illetve új előnyök és új hátrányok kialakulását jelenti. Az egyensúly és az optimum kategóriája inkább akadály, semmint segítőtje gondolkodásunknak. A világ nem tökéletes, és nem is tehető azzá.

BEKERÜLNI A MAINSTREAMBE

A modern közgazdaságtan – most ne bonyolódjunk a mérték kifejtésébe – alapjában véve az amerikai elitegyetemek belvilágát jelenti. Minden, ami igazán fontos, ott születik meg, vagy oda telepítették. Ami bekerül az amerikai egyetemi tankönyvekbe, akár alap-, akár haladó fokon, az részévé válik a tudomány főáramának, a *mainstream*nek; ami nem, az szinte nem is létezik a világ más egyetemein sem. Kornai – elsősorban a szocializmussal kapcsolatos kutatásai miatt – meghívást kapott ebbe a világba. Közel két évtizedet a Harvard Egyetem professzoraként töltött el. És még így sem sikerült az *AE* gondolatait átvinni, elfogadtatni! Egyelőre.

Ha Kornai munkásságának egészét a Svéd Akadémia a tudományos közösség egésze nevében Nobel-díjjal ismerné el, az szinte automatikus garanciát jelentene arra, hogy az életmű egészének elismertsége révén a neoklasszikus elméletet bíráló gondolatok is helyet kapnak az egyetemi tankönyvekben, s évtizedeken át ott is maradnak. Pontosabban szólva, ma már nem az a kérdés, hogy ez megtörténik-e, hiszen sokféle más néven (pl. intézményi közgazdaságtan, kísérleti közgazdaságtan) az általános egyensúlyelmélet és a neoklasszikus paradigma kritikája már részben beépült a főáram gondolatmenetébe is. A kérdés az, hogy Kornai megközelítése, az *AE* érvrendszere megkapja-e az őt jogosan megillető helyet.

Erre megvan az esély. Az a problémakör, amely Kornai Jánost máig leginkább foglalkoztatja, s amelyen keresztül végül eljutott a neoklasszikus közgazdaságtan bírálatához is, ma is aktuális. Bármerre tekintünk is a világban – vizsgáljuk akár a posztkommunista országokat, az EU-t vagy Afrika és Ázsia fejlődő országait –, mindenütt azt találjuk, hogy az állam ezernyi módon beavatkozik a tulajdonviszonyokba, a piacgazdaság napi működésébe. Ennek a beavatkozásnak a mértéke, helye országonként is nagyon különböző, időben is hullámzó. A hatékonyság és az egyenlőség, a stabilitás utáni vágy és az élenjáró országok mielőbbi utolérése olyan konfliktuspárok, amelyekről – minden eddigi tapasztalat szerint – egyetlen ország sem szabadulhat. Az ezzel kapcsolatos közgazdasági dilemmák elemzésében, leírásában

és megértésében Kornai János eredményei világviszonylatban is kimagaslók, talán páratlanok is mondhatók. *A gondolat erejével az idáig vezető utat világitja meg.* Letehetetlen könyv. □

